

VERSO

Iradaomörteneti folyóirat

2021/1

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2021/I

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2021/1

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borítóterv
Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES	
A gyónás lehetséges hibái és a természet elleni bűnök fajtái	
A <i>Guillermus-kódex</i> két bejegyzéséről.....	5
B. KOVÁCS PÉTER	
A fegyelem igája és törvénye	
Adalékok a Kisebbik István-legenda szerzőjének műveltségéhez.....	22
HERNÁDY JUDIT	
Kötet- és cikluskompozíciók a magyar udvari költészetben Listius László, Beniczky Péter, Esterházy Pál és Koháry István művei alapján.....	34

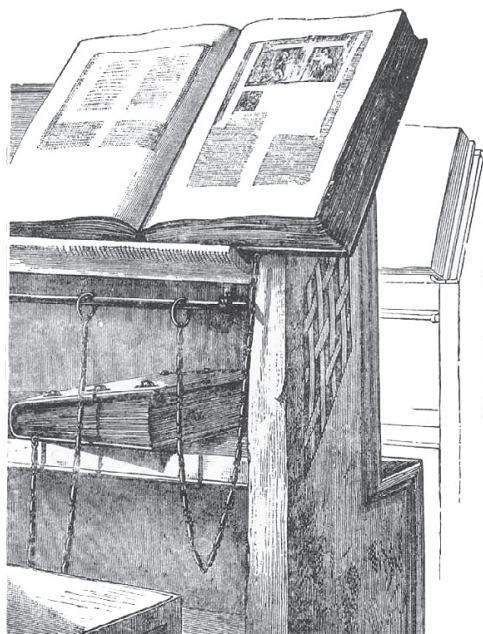
KRITIKAI LAPOK

SZOLYKA HAJNALKA	
Leporolt klasszikusok, aktualizáló olvasatok	
(ONDER Csaba, <i>Festina lente: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról</i> , Eger, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2020.).....	54
PÁLFY ESZTER	
Lokális emlékezet, nemzeti kultusz	
(VADERNA Gábor, <i>Honnan és hová? Arany János és a nagyszalontai hagyomány</i> , Bp., Reciti, 2020 [Vitæ, 1].).....	58

HASZNOS MULATSÁGOK

BALÁZS-HAJDU PÉTER	
Haza, a magasba	
Koháry István jelentőségéről.....	65

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Bartók Zsófia Ágnes

A gyónás lehetséges hibái és a természet elleni bűnök fajtái

A *Guillermus-kódex* két bejegyzéséről*

Guillermus Parisiensis posztillája

A 15–16. század fordulóján Guillermus Parisiensis neve Európa-szerte ismerősen csenghetett. A *Postilla super epistolas et evangelia* című mű – melynek a hagyomány-nal ellentétben ő valójában nem szerzője, hanem kiadója és szerkesztője volt – a 15. században több mint száz kiadást ért meg, Európa különböző országaiban több tízezer nyomtatott példánya volt forgalomban.¹ A Guillermus Parisiensis által szerkesztett posztilla episztolákhoz és evangéliumokhoz írt magyarázatokat tartalmaz az egyházi év által előírt rendet követve. Klerikusok és laikusok egyaránt használták, népnyelvű fordításait már a 15. század végén nyomtatásban terjesztették. Magyarországi népszerűségéről több emlék is tanúskodik. A magyar nyelvű kódexek közül az *Érdy-kódex* és az *Érsekújvári kódex* kompilátorai is felhasználták munkájukhoz, illetve a 6 különálló levélen fennmaradt, úgynevezett *Debreceni posztillának* is valamelyik Guillermus-kiadvány lehetett a forrása.² Nagy érdeklődésről tanúskodik, hogy két budai könyvkiadó is megjelentette a művet: először Johannes Paep 1505-ben, majd Jacobus Schaller 1512-ben.³ Több magyar-

* A kutatás a *Pray-kódex: Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás* című (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K 119355) pályázat támogatásával készült.

1 BARTÓK Zsófia Ágnes, *A Karthauzi Névtelen művének műfaji környezete = A könyv és olvasója: A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, szerk. FÁBIÁN Laura, LOVAS Borbála, HARASZTI Szabó Péter, UHRIN Dorottya, Bp., MTA-ELTE HECE, 2018, 45–57, 48–49, 52, <http://real.mtak.hu/81357/> (utolsó letöltés 2021. jan. 1.); BARTÓK Zsófia Ágnes, *Az Érdy-kódex célközönsége: Nyelvelékkódex a nyomtatás terjesztés küszöbén = Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében: A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai*, szerk. KARLINSZKY Balázs, Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2015, 233–248, 238, 244–245.

2 MADAS Edit, *Az Érdy-kódex perikóparendszere és Guillermus Parisiensis posztilláskönyve*, MKSz, 1984, 99–105; MADAS Edit, *Adalékok az Érsekújvári Kódex sermóihoz = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., OSZK, 1989, 203–223; MADAS Edit, *Egy vitatott eredetű nyelvelék = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok), 206–209.

3 BORSA Gedeon, *Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez*, MKSz, 1955, 296–298, http://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgkvti_2/bgki0240.htm. (utolsó letöltés 2021. jan. 2.)

országi használatú példánya is fennmaradt, amelyek közül nem egy magyar nyelvű bejegyzéseket is tartalmaz.⁴ Ilyen a Schaller-féle 1512-es kiadás egyik példánya, amelyet az Egyetemi Könyvtárban őriztek, ma pedig lappang.⁵ A példány a lapok szélén magyar nyelvű fordításokat, a címlap hátán ráolvasásokat, a könyv végéhez kötött levélen pedig két közgyónásszöveget és egyéb imádságokat őriz.⁶

Guillermus Parisiensis posztilláskönyvéhez van kötve az a 48 levél terjedelmű kis füzet is, amely Radó Polikárp híradása alapján *Guilerin-kódex* címmel vált ismertté.⁷ Az 1496-os nürnbergi kiadással egybekötött kézirat latin és magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, valamikor a 16. század első három évtizedében készíthették. Radó a Szegedi Ferences Könyvtárban használta, jelenleg – az egyetemi könyvtári példányhoz hasonlóan – lappang. A kézirat elnevezése annak köszönhető, hogy Radó hibásan olvasta ki az ősnymtatvány címfeliratát, és a „postilla guilermi” helyett „postilla guilerini”-ként írta le a könyvet. Korábbi dolgozatomban javasoltam, hogy nevezzük a továbbiakban a kéziratot *Guillermus-kódex*nek; jelen tanulmányban is e néven szerepel.⁸

A *Guillermus-kódex* Radó ismertetése óta csak említésszerűen bukkan fel a szakirodalomban, a benne olvasható szövegeket alaposabban azóta nem kutatták.⁹ Radó kilenc magyar nyelvű szövegegységet állapított meg benne, melyek kö-

4 Guillermus Parisiensis Magyarországon fellelhető műveihez lásd a Bibliotheca Hungarica köteteit: CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III, Bp., MTA, 1994. Az I–II. kötet tételei: 570, 576, 613, 620, 1234, 1369, 1460, 1470, 1478, 1551, 1556a, 1653, 2119, 2215, 2424; a III. kötet tételei: 742, 1904, 2495, 2983, 2996.

5 Hegedűs Attila és Papp Lajos az általuk szerkesztett *Középkori leveleink 1541-ig* című munka készítésekor gyűjtöttek minden egyéb, nem misszilis eredetű anyagot is. Az Egyetemi Könyvtárban Fodor Adrienne írt és fényképezett le számukra emlékeket, köztük a lappangó nyomtatványt is. A másolatok Hegedűs Attilának és Dömötör Adrienne-nek köszönhetően hozzám is eljutottak. A későbbiekben elérhetők lesznek Dömötör Adrienne-nél a Nyelvtudományi Intézetben.

6 [SZILÁDY ÁRON], *Vegyes följegyzések*, ItK, 1893, 122–125; SZELESTEI NAGY László, *A középkori magyar nyelvű bűnvallóimárról = Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai*, Esztergom, 1991. május 29–31., szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit, Esztergom, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, József Attila Megyei Könyvtár, Egyházak a változó világban c. konferencia Szervezőbizottsága, 1991, 293–299.

7 RADÓ Polikárp, *A Guilerin-kódex*, It, 1947, 1–8.

8 BARTÓK Zsófia Ágnes, *A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai: Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt = Irodalomtörténet, tudománytörténet, esztétörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Bp., Reciti, 2020, 45–58.

9 Említik a következő munkák: LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvi irodalom kezdetei*, Bp., Balassi, 2016, 156, 325; VOIGT Vilmos, *Pázmány Péter szemiotikai érvelése (és ennek réges-régi magyar előzményei)*, Világosság, 2003/11–12, 113–120; VIZKELETY András, *A középkori többnyelvűség jelei hazai ferences kódexekben = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, 1–2, szerk. ŐZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., PPKE BTK–METEM, 2005, 645–651. – Legutóbb Dömötör Adrienne beszélt róla *Magyar nyelvű feljegyzések papírlapokon és ívfüzetekben a 16. század közepéig* című előadásában (III. Scriptorium-konferencia, Eger, 2019. május 22–23.), mely előadás írott változata megjelenés alatt áll.

zül az egyik – egy káptalani beszéd megnyitója – alapján ferences használatának vélte. Feltételezése szerint a kézirat célja a gyakorlati lelkipásztorkodás, a későbbi irodalom is pasztorációs célokból összeállított emlékeknek tekinti.¹⁰ Két szövegegysége kifejezetten gyónáshoz kapcsolódik: az egyik Radó meghatározása szerint pasztorális jegyzet a gyónás helyes módjáról (fol. 14–15), a másik pedig a parázna bűnök fajtáinak felsorolása (fol. 41). A továbbiakban e két szövegegység vizsgálata szorítokozom. Mivel pontos forrásukat nem találtam meg, párhuzamos szöveghelyek összegyűjtésével próbálom megvilágítani, hogy milyen szöveghagyományhoz tartoznak.

A gyónás lehetséges hibái

A gyónás lehetséges hibáiról szóló rész felsorolásszerű vázlat, latin és magyar nyelven. Címe latinul olvasható: „Sequuntur aliqui defectus propter quos confessio non erit bona et salutaris”, tehát olyan fogyatkozások listája, amelyek miatt a gyónás nem lesz jó és üdvös. Tizenkilenc hibát sorol fel latinul, mely minden esetben a „defectus” kifejezéssel kezdődik, majd ezt követi egy birtokos esetben álló főnév (például „defectus praemeditationis”, „defectus contritionis” stb.). Ez után szerepel a kifejezés magyarázata magyar nyelven. Radó szöveggözlésében feltűnően sok a nyomdahiba és a félreolvasás. Mint láttuk, már a kódex címadása is félreolvasásnak tulajdonítható, és a szöveggözlésekben is sok az értelmezhetetlen szóalak; a cikk tehát filológiai tekintetben fenntartásokkal kezelendő. Mivel azonban más forrás nem áll rendelkezésünkre, az alábbiakban Radó szöveggözlésére hagyatkozom.¹¹

Modernizált átírat (fol. 14–15):

Sequuntur aliqui defectus propter quos confessio non erit bona et salutaris.

Primo.¹²

Defectus praemeditationis: előbb meg nem gondolta¹³

Defectus contritionis: nincsen töredelmessége¹⁴

Defectus firmitatis: nincsen erős szándéka továbbá magát megoltalmaznia¹⁵

10 Vizkelety András is úgy fogalmaz ferences kéziratokat elemző tanulmányában, hogy a kódex magyar szövegei tágabb értelmű pasztorációs célokból készülhettek: VIZKELETY, *i. m.*, 648.

11 Modernizált átírást tárgyi jegyzetekkel láttam el, melyekhez felhasználtam Radó magyarázatait is; lásd a lábjegyzetekben külön feltüntetve.

12 A lista elején szerepel a „primo” (első, elsőként) kifejezés, a sorszámozást a lejegyző azonban nem folytatja. Ez a következetlenség talán arra utal, hogy a vázlat készítője összefüggő szövegből szemezgette ki a „defectus”-okat.

13 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha nem készül fel gyónására.

14 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha nincs bűnbánata, hiszen az az érvényes feloldozás pótolhatatlan feltétele.

15 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha nincs erős fogadása a bűnök elkerülésére.

- Defectus veritatis: nem igazán gyónik, de képmutatás szerint¹⁶
 Defectus criminationis: mást büntet az gyónásból¹⁷
 Defectus divisionis: az gyónást megosztaná¹⁸
 Defectus humilitatis: alázatosan nem caral[?] az gyónásra¹⁹
 Defectus integritatis: teljességgel meg nem mondja²⁰
 Defectus electionis: tudatlan confessort választ²¹
 Defectus expressionis: elpalástolná bűnét²²
 Defectus restitutionis: az elvettét meg nem adná²³
 Defectus charitatis: nem szeretetből gyónik²⁴
 Defectus declarationis: az gyónáshoz tartozókat nem mondja²⁵
 Defectus desperationis: nem hiszi bűnének bocsánatját²⁶
 Defectus erubescenciae: szégyenli az bűnt meggyónni²⁷
 Defectus obedientiae: mert nem gyónik ahhoz, akihez tartozik²⁸

16 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha nincs szándéka a szentségben részesülni.

17 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha mást megvádol, vagy büntársát megnevezi.

18 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha nem egyetlen gyóntatónak mondja el bűneit, hanem egy részét egyiknek, másik részét pedig másiknak.

19 Hibázik a gyónó, ha nem alázatos lélekkel gyónik. (Radó ennek a tételnek a magyarázatát kihagyja, talán a magyar nyelvű rész értelmezhetetlen „caral” kifejezése miatt.)

20 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha a bűn bármilyen lényeges körülményét elhallgatja.

21 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha szándékosan olyan gyóntatót választ, aki nem érti majd meg bűnét. Erre a hibára Michael de Hungaria is felhívja a figyelmet (*Sermones tredecim universales*, sermo I): abban az esetben, ha a gyónó szándékosan tudatlan gyóntatót választ, vak vezet világtalant. Idézi Anne T. THAYER, *Penitence, Preaching and the Coming of the Reformation*, Aldershot, Ashgate, 2002, 61–63.

22 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha szándékosan homályosan fejezi ki magát, hogy a gyóntató ne érthesse pontosan, milyen vétekről van szó. Ugyanerre az elvárásra a „nuda” kifejezés is használatos a hagyományban. Lásd Bella MILLETT, *Ancrene Wisse and the Conditions of Confession*, *English Studies*, 1999/3, 193–215, 214.

23 Radó jegyzete alapján hibázik a gyónó, ha a károkozása miatt kiszabott jóvátételt nem teljesíti.

24 Hibázik a gyónó, ha nem Isten iránti szeretetből, hanem megszokásból, és az embe-
rektől való félelméből gyón. (Radó ettől a tételtől kezdve nem fűz magyarázatot az egyes hibákhoz.)

25 Hibázik a gyónó, ha a bűneihez kapcsolódó körülményekről hallgat; ez a feltétel már szerepel az „integritas” kritériumánál, így magyarázatom talán hibás.

26 Hibázik a gyónó, ha kétségbeesésében nem hiszi bűnének bocsánatát.

27 Hibázik a gyónó, ha szégyelli a bűnét meggyónni, gyónását a szégyen vezérli.

28 Hibázik a gyónó, ha nem annál gyón, akihez tartozik, tehát nem a saját plébánosánál, ahogyan az elő van írva. A saját plébánosnak való gyónás kötelezettségéről lásd Michael E. CORNETT, *The Form of Confession: A Later Medieval Genre for Examining Conscience*, Doctoral Thesis, Chapel Hill, University of North Carolina, Department of English and Comparative Literature, 2011, 170; THAYER, *i. m.*, 63–64. – A magyarországi helyzetéről: HARSÁNYI András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézet (reprint kiadás: Kairosz), 1938, 317–321.

Defectus remissionis: nem bocsájt meg neki vétetteknek²⁹

Defectus secretationis[?]: nem tartja meg, amit az gyónásban hallott³⁰

Defectus satisfactionis: nem teszen eleget az bűnökről³¹

A latin–magyar nyelvű emlék a jó gyónás feltételeinek kérdéskörét dolgozza fel (*conditiones confessionis, modalitas confessionis*), amely népszerű téma volt a középkor folyamán; legrészletesebben Bella Millett dolgozta fel történetét.³² Gyökerei a 12. század elejéig vezethetők vissza, feltehetően egy pseudo-augustinusi szövegből, a *De vera et falsa penitentiá*ból ered. Elsődleges funkciója nem a prédikációkhoz, hanem a gyónáshoz kötődik: a gyónás elején a gyóntató rövid bevezető beszédet mondhatott, amellyel útmutatást adott a gyónni érkezőnek. Prédikációkban a 12. században jelent meg először. Használata gyorsan terjedt a IV. lateráni zsinat (1215) után, amikor megnövekedett a gyónásra való felkészítés jelentősége. Nem alakult ki konszenzus azzal kapcsolatban, hogy hány feltétele van a helyes gyónásnak, és hogy az egyes megnevezések pontosan mit takarnak, így a 13. századra már számos eltérő szempontsor és értelmezés volt forgalomban.³³ A hagyomány igazán nagy lendületet akkor kapott, amikor hozzákapcsolódott egy emlékezetet segítő rövid vers is, mely segítségével a sok tulajdonság könnyebben megjegyezhetővé vált. A vers legerterjedtebb változata tizenhat jellemzőt sorakoztat fel, amelyek a helyes gyónáshoz szükségesek:

Sit simplex, humilis confessio, pura, fidelis,
Atque frequens, nuda, discreta, libens, verecunda,
Integra, secreta, lacrimabilis, accelerata,
Fortis et accusans, et sit parere parata.³⁴

Ezt a változatot idézi Aquinói Szent Tamás is *Sententia*-kommentárjában, de többek között megtalálható Angelus de Clavasiónál és Antoninus Florentinusnál is.³⁵ A téma népszerűsége töretlen volt a nyomtatott prédikációs segédanyagok

29 Hibázik a gyónó, ha nem bocsátja meg az ellene vétkezők bűneit.

30 Hibázik a gyónó, ha nem tartja meg a gyónóra is vonatkozó gyónási titkot. (Radónál a hibás „feeretatio” alak olvasható.)

31 Hibázik a gyónó, ha nem végzi el az elégtételt.

32 MILLETT, *i. m.*, 193–215. Lásd még CORNETT, *i. m.*, 113–116.

33 MILLETT, *i. m.*, 203–204, 211.

34 Émile AMANN, Albert MICHEL, *Pénitence = Dictionnaire de théologie catholique*, vol. 12 (Paul Ier – Philopald), éd. Alfred VACANT, Eugene MANGENOT, Émil AMANN, Paris, Librairie Letouzey et Ané, 1933, col. 722–1050, 984. – A vers fent idézett változata két ponton a kifejezések szintjén is egyezik a *Guillermus-kódex* listájával: mindkettőben szerepel az alázatosság (*humilitas*) és a teljesség (*integritas*) kritériuma. Tartalmilag azonban több egyezés is kimutatható a két szöveg között, attól függően, hogy a vers értelmezésének éppen melyik hagyományát tartjuk szem előtt.

35 Thomas N. TENTLER, *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*, Princeton, Princeton University Press, 2015, 106–108.

korában is.³⁶ A gazdag forrásanyag ellenére a *Guillermus-kódex* szempontsorával teljes mértékben egyező párhuzamra mégsem akadtam.³⁷

A fenti lista szempontjainak megfelelő, jó gyónás nem lehetett általános a Magyar Királyság területén. A gyónásra érkező hívek felkészültsége – Európa más országaihoz hasonlóan – nagyon változatos lehetett.³⁸ A fennmaradt, gyónáshoz kötődő magyar emlékek alapján arra következtethetünk, hogy a papok olyan híveket is gyóntattak, akik sem a Tízparancsolatot, sem a hét halálos bűnt nem ismerték, így csak a pap által feltett kérések segítségével teljesíthették kötelező gyónásukat: ez olvasható ki Gyöngyösi Gergely *Directorium...* című munkájából, illetve Telegdi Miklós *Agendarius*ából is. Igaz ugyan, hogy olyan világi hívekkel is számolhatunk, akik írásban rögzített, magyar nyelvű lelkitükör alapján alaposan felkészültek a bűnvallásra – erről tanúskodik a *Gyöngyösi kódex*ben olvasható gyónási tükör –, az egyszerű hívek részéről a *Guillermus-kódex* szempontsorának megfelelő alapos gyónás azonban biztosan nem feltételezhető. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a kézirat esetleg ferences szerzetesek előtt elmondandó beszéd jegyzete lenne. Ilyen szintű felkészültség szerzetesi közegben ugyanis minden bizonnyal elvárható volt, és – mivel a ferencesek bizonyos alkalmakkal a renden belüli kommunikációra is a magyar nyelvet használták – az emlék magyar nyelvűsége sem zárja ki ezt a feltételezést.

Párhuzamai a magyar anyagban

A két magyarországi ferences szerző, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt nyomtatásban megjelent munkái között is találunk a jó gyónás feltételeivel foglalkozó beszédeket. Laskai Osvát a nagybőjti prédikációkat tartalmazó *Gemma fidei* című kötetének 53. beszédében a gyónás hat módozatát vizsgálja, amelyek a következők: 1) előre megfontolás („modus praemeditationis”); 2) megvetés („modus detestationis”); 3) választás („modus electionis”); 4) megalázkodás („modus humiliationis”); 5) igazság („modus veritatis”); 6) erősség („modus firmitatis”).³⁹ A „modus detestationis” kivételével – amely egyébként talán megfeleltethető lenne a „contritio” szempontjának – mindegyik módozat szerepel a *Guillermus-kódex* listájában

36 Lásd Anne T. Thayer monográfiáját, amely azt vizsgálja, hogy milyen tanítás olvasható a bűnbánatra vonatkozóan a nyomtatás megindulásával hozzáférhetővé váló prédikációs segédkönyvekben: THAYER, *i. m.*, 55–64; továbbá: KARMA LOCHRIE, *Covert Operations: The Medieval Uses of Secrecy*, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2012, 37–38.

37 Millett említ tizennyolc és huszonegy pontból álló szempontsorokat is, tizenkilenc pont azonban nála sem szerepel: MILLETT, *i. m.*, 201.

38 BARTÓK Zsófia Ágnes, *A gyónás magyar nyelvű szöveg emlékei*, ItK, 2020/3, 317–333.

39 [OSUALDUS DE LASKO], *Quadragesimale Gemma fidei intitulum*, Hagenau, Johannes Rynmann, 1507, sermo 53. – A prédikáció címe: „Feria quarta Dominicae de passione de confessionis modalitate, quod habeat modum praemeditationis, detestationis, electionis, humiliationis, veritatis, firmitatis. Et incipit: *Effunde, sicut aquam, cor tuum. Gloriosus et fructuosus sermo quinquagesimus tertius.*” Lásd még: http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=og_index (utolsó letöltés 2021. jan. 3.).

is, ráadásul Laskai a beszéd elején idézi az emlékezetet segítő vers egy változatát is.⁴⁰ Temesvári Pelbárt *Pomeriuma* nagybőjti kötetének 26. beszédében a vers fent idézett, legelterjedtebb változatát közli.⁴¹ Temesvári prédikációja sorra veszi a versben szereplő tizenhat tulajdonságot a tekintetben, hogy hogyan lehet vétetni ellenük (például: „Primo contra simplicitatem peccat...”; „secundo contra humilitatem peccat” stb.). Ez a prédikáció közel áll a *Guillermus-kódex* listájához, hiszen ez is lehetséges hibákat (lásd „defectus”) sorakoztat fel.

A természet elleni bűnök fajtái

Gyónáshoz kapcsolódó emlék a *Guillermus-kódex*ben található, természet elleni bűnök fajtáit felsoroló lista is. Az emlék lejegyzője az úgynevezett negyedik kéz, amely a legtöbb magyar nyelvű szövegegységet jegyezte le a kódexbe: a természet elleni bűnök fajtáin túl a káptalani beszéd megnyitóját, a káptalani beszéd töredékét és hermeneutikai kifejezések magyarázatát is. A lista az öt bűnös város nevéből, és az ott elkövetett bűnök felsorolásából áll.⁴²

Modernizált átírata (fol. 41):⁴³

Szodoma:

ez városbeliek vétkeztenek vala az Úristennek ellene, miért[?] elveszének,⁴⁴ hogy férfiú férfiúval, asszonyállat asszonyállattal vétkezett vala.

Gomorra:

ezek vétkeztenek vala oktalan állattal, miképpen az barmokkal.

Sabia:

ezek vétkeztenek vala miképpen hogy az asszonyállatok férfiúmódra ekképpen cselekednek vala.

40 Az egyszerűség szempontját (*simplex*) kihagyja: „Sit humilis, pura, fidelis, frequens, nuda, discreta, libens, verecunda, integra, secreta, lachrymabilis, accelerata, fortis, accusans et sit parata parere.”

41 PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii quadragesimales [de poenitentia]*, Hagenau, Johannes Rynmann, 1499, sermo 26. – A prédikáció címe: „Feria quarta post Dominicam III., Sermo XXVI. de confessionis sacrae conditionibus sedecim a theologis postitis”. Lásd még: http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=pq1_index (utolsó letöltés 2021. jan. 4.).

42 Radó megjegyzi, hogy az öt város neve a *Genesis* szerint: Szodoma, Gomorra, Adama, Seboim és Bala vagy Segor. A lejegyző Adamát kihagyja, Seboimot Sabiának írja, és Balát Kolára változtatva azt veszi ötödik városnak, holott az csak Segornak volt a másikkal.

43 Ahogy halad előre a lista, egyre kidolgozatlanabbá válik; az első városnál még szerepel az „Úristennek ellene” kifejezés, a többi városnál már nem; a legvégén pedig a kidolgozatlanúságot jelző „etc.” rövidítés olvasható. Az emléket saját maga számára írhatta le a bejegyző, emlékeztető vázlatnak szánva.

44 Radó szövegközlése itt sem egészen megbízható; az átírásomban olvasható „miért elveszének” szavak nála így szerepelnek: „byerth el wezenek”. Kevésbé lehetséges olvasat: „bűnért elveszének”.

Segor:

ezek vétkeztenek vala az asszonyállatokkal balfelől és jobbfelől.

Kola:

ezek vétkeztenek vala illetésnek miatta, miképpen hogy ki-ki mind őmaga őmagával, mind asszonyállat, mind férfiú etc.

Bár a prédikációirodalomban általánosan elterjedt téma Szodoma és Gomorra városainak pusztulása, nem találtam olyan szöveget, amely az egyes városokhoz a *Guillermus-kódex*ben található bűnöket kapcsolná. Pontos forrás tehát ennél az emléknél sem került elő. Sikerült azonban azonosítanom a téma kontextusát, így érthetővé váltak a sokszor homályos megfogalmazású vétkek. Radó tévesen látta el a szövegegységet a „parázna bűnök fajtái” címmel, hiszen ez a témakör nem a paráznság („adulterium”, „concupinatus”) kérdésköréhez, hanem az egyik főbűnhöz, a bujasághoz („luxuria”), pontosabban annak egyik alesetéhez, az úgynevezett természet elleni bűnökhöz kapcsolódik. Aquinói Szent Tamás nyomán a természet elleni bűnöknek a következő négy fajtáját szokás megkülönböztetni: 1) önkielégítés; 2) állattal való közösülés; 3) homoszexualitás; 4) a természetes módtól eltérő aktus.⁴⁵ A természetes módtól eltérő aktus történhet egyrészt a nem megfelelő testrész használatával („non in debito vase”), másrészt pedig nem megfelelő testhelyezettel („indebitus modus”).⁴⁶ Hogy milyen pozíciók vehetők fel a szexuális aktus során, azt az Albertus Magnus által kidolgozott csoportosítás alapján volt szokás tárgyalni. Eszerint öt fő pozíció létezik: 1. a nő a hátán fekszik, a férfi pedig rajta; 2. a férfi és a nő egymás mellett fekszik; 3. a férfi és a nő is ül; 4. a férfi és a nő is áll; 5. állatok módjára való közösülés: a férfi hátulról hatol be a megfelelő testnyílásba. A későbbi hagyomány még egy hatodik pozíciót is tárgyal: amikor a férfi fekszik, és a nő van fölül.⁴⁷ Ezek közül az első pozíciót leszámítva mindegyik természetellenesnek tekintendő. A természet elleni bűnök – amelyeket gyakran csak szodómiaként emlegetnek – több téma kapcsán is előkerülhetnek egyházi szövegekben: írhatnak róluk a Tízparancsolat, a hét halálos bűn, illetve az égbe kiáltó bűnök tárgyalásakor is.

45 Idézi LOCHRIE, *i. m.*, 195.

46 Lásd még TENTLER, *i. m.*, 189. – Ez a két kategória található többek között Antoninus Florentinusnál és Sienai Szent Bernardinnál is:

„Alius modus qui etiam continetur in quarto seruato debito uase, sed non debito situ dicitur contra naturam; quia contra consuetum modum naturae per quem non ita aperte procurari potest generatio.” – ANTONINUS FLORENTINUS, *Summa theologica: Pars II*, Venezia, Johannes de Colonia, Johannes Manthen, 1477, lib. II, tit. V, cap. IV.

„quando praetermittitur debitum vas [...], si praetermittitur debitus modus a natura statutus quantum ad situm” – SIENAI SZT. BERNARDIN, *Quadragesimale de Christiana religione*, sermo 17 = *Opera Omnia*, I, Firenze, 1950, 204–226. – Idézi GECSEK Ottó, *A házasság gyakorisága és ajánlott korlátai a középkori prédikációkban = Nők és férfiak..., avagy a nemek története: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.*, szerk. LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 16), 373–380, 378, https://hajnalkor.hu/files/rendi_es_polgari_016.pdf (utolsó letöltés 2021. jan. 5.).

47 TENTLER, *i. m.*, 189–190.

A természet elleni bűnök négy fő típusából három egyértelműen megfeleltethető a *Guillermus-kódex* bűntípusainak: az önkielégítés Kola bűnének („vétkeztenek vala illetésnek miatta”); a homoszexualitás Szodoma bűnének („férfiú férfiúval, asszonyállat asszonyállattal vétkezett vala”); az állattal való közösülés pedig Gomorra bűnének („vétkeztenek vala oktalan állattal”). Sabia és Segor városának bűnei nehezebben érthetők, cikkében Radó Polikárp sem tudta őket megfelelően feloldani. Sabia bűnét, az asszonyok férfiú módra vétkezését „lesbosi, vagy sapphoi szerelem”-ként értelmezte, amely így kétszer szerepel nála a listában, hiszen a női homoszexualitás már Szodoma városánál említve van („asszonyállat asszonyállattal vétkezett vala”). A Segorhoz kapcsolódó „balfelől és jobbfelől” való vétkezést pedig „természetellenes coitus”-ként magyarázta, amely nem pontos, hiszen mindegyik esetben természet elleni bűnről van szó.⁴⁸ A fentiek alapján világosan látszik, hogy Sabia és Segor a természet elleni bűnök negyedik fajtájának, a természetes módtól eltérő aktusnak feleltethetők meg. Sabia bűne a hatodik szexuális pozíció vétke: a férfi fekszik, és a nő van fölül, vagyis a nő „férfiúmódra” cselekszik. A nő fenti pozícióját határozottan elítélték, többen hangsúlyozzák is – köztük Petrus Comestor, és az ő nyomán Astesanus de Asti is –, hogy ez volt az egyik ok, amely miatt Isten elpusztította Szodoma és Gomorra öt városát.⁴⁹

Segor bűne, a „balfelől és jobbfelől” való vétkezés már nem ilyen egyértelmű. A legvalószínűbb, hogy a lejegyző az állatok módjára való közösülés vétkét értette alatta: az aktus ebben az esetben egyszerre történik bal felől (helytelenül), azaz hátulról; de ugyanakkor jobb felől is (helyesen), azaz a megfelelő testnyílásba.⁵⁰ Ezt az értelmezést erősíti, hogy a nő fenti pozíciójának vétkét, és a hátulról, de megfelelő testnyílásba történő aktus vétkét gyakran tárgyalják együtt a hagyományban. Együtt említi őket Guillelmus Peraldus a „nem megfelelő helyzet” tárgyalásakor, és együtt szerepelteti őket Pál bíró is a *Gyöngyösi-kódex* később bemutatandó bejegyzésében.⁵¹

Ezek alapján a magyar emlék a következő bűnöket köti az öt városhoz: 1. Szodoma: mindkét nembeli homoszexuális aktus; 2. Gomorra: bestialitás; 3. Sabia: a nő fenti pozícióban van az aktus során; 4. Segor: hátulról való közösülés a megfelelő testnyílás használatával; 5. Kola: önkielégítés mindkét nem esetében.

Párhuzamai a magyar anyagban

Az alábbiakban olyan latin és magyar nyelvű szöveghelyek bemutatása következik, amelyekben megjelennek a fent említett szexuális bűnök. Mint látható lesz, a *Guillermus-kódex* meglepőnek tűnő felsorolása nem egyedülálló a magyar anyagban.

48 Radó talán a nem megfelelő testnyílás használatát értette alatta.

49 Idézi LOCHRIE, *i. m.*, 185; és TENTLER, *i. m.*, 191–192.

50 A magyar szóhasználat alapján a nem megfelelő testnyílás használatának vétkét („non in debito vase”), esetleg az egymás mellett fekvő elkövetett bujaság vétkét is érthetnénk még alatta, ezeket azonban nem szokás a nő fenti pozíciójának kárhóztatásával egyszerre említeni.

51 Guillelmus Peraldust idézi LOCHRIE, *i. m.*, 184.

Az apácák számára készült kolostori kódexek közül kettő is említi a természet ellen való bűnöket. Különleges megnevezéssel szerepel a domonkos apácák közösségi használatára szánt *Virginia-kódex*ben. Az ott olvasható, szerzetesek számára készült gyónási tükör a következőképpen fogalmaz: „vádolom én bűnömért, mert vétkeztem az négy mennybe kiáltó bűnökbe, kik ezek: ártatlan vérontás, szegényeknek nyomorgatása, néma bűn, béresnek munkáját megtartani.”⁵² Az égbe kiáltó bűnök között szerepel tehát a néma bűn, vagyis a „peccatum mutum”, amely a természet elleni szexuális vétkek megnevezése. Úgy tartották, hogy a szodómiának már a neve is veszélyes és fertőző, nem mindenki előtt volt szabad kiejteni. Feltehetően az apácaközösség számára homályos értelmű lehetett a „néma bűn” kifejezés, hiszen ezt a témát inkább kerülték előttük. Ez olvasható ki a *Székelyudvarhelyi kódex* Nyújtódi András ferences szerzetes által írt részletéből is, melyet húga, Nyújtódi Judit begina számára jegyzett le. A szerzetes a benne található katekizmus bujaságról szóló szövegrészletét gondosan átdolgozta, és fordításához a következő megjegyzést fűzte: „Jóllehet, hogy ez tisztaság ellen való gonosz bűnről több írás volna, hogy az ő utálatos gonosz ártandó voltát nyilvánban megérthetnők, de meg nem írom az ti személyeknek tisztaságos tiszteletességéért, mert bízom teljes lelkemmel az édes Úristenben, hogy szorgalmatos vigyázástok légyen ez nemes szent tisztaságnak egészen megőrzésére, azért én itt megállok erről nyilvánban írnom.”⁵³

Egy ferences apácák által használt kézirat, az úgynevezett *Nagyszombati kódex* az égbekiáltó bűnök között szintén említi a szodómia bűnét. A bűn ezúttal a jól ismert formában szerepel: „természet ellen való bűn, peccatum contra naturam”. Meglepő, hogy a felsorolás a magyar mellett a latin kifejezéseket is használja, holott a nővérek kódexeiben a bűnök megnevezései csupán anyanyelven szoktak szerepelni.⁵⁴ Ez alapján arra kellene következtetnünk, hogy az apácák latinul ismerték az égbekiáltó bűnök nevét.

Nyújtódi András szövegéhez hasonlóan szintén férfi szerzetes saját kezű jegyzése a *Sándor-kódex*ben fennmaradt *Tundal lovag látomása*, amely fordítás feltehetően egy apáca-elöljáró számára készült.⁵⁵ A *Sándor-kódex* változata az eredetileg

52 *Virginia-kódex*, 12. Szövegkiadás: *Virginia-kódex*, XVI. század eleje: *A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, szerk. Kovács Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE, 1990 (Régi magyar kódexek, 11), 62–63. – Lázcs Sándor tévesen azt írja, hogy az égbekiáltó bűnök felsorolásából a szexuális bűnről szóló pont hiányzik (6v:11). Vö. Lázcs, *Apácaműveltség...*, i. m., 160.

53 *Székelyudvarhelyi kódex*, 193–194. – Erre a szöveghelyre külön utal a szövegkiadás bevezetése: *Székelyudvarhelyi Kódex*, 1526–1528: *A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, szerk. N. ABAFFY Csilla, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993 (Régi Magyar Kódexek, 15), 14.

54 Lázcs Sándor hívta fel a figyelmet arra a furcsaságra, hogy latin kifejezések nem fordításként, hanem értelmezésként jelennek meg a szövegben, azaz a magyart követi a latin: Lázcs, *Apácaműveltség...*, i. m., 156.

55 *Sándor-kódex*, 37–39. Szövegkiadás: *Sándor-kódex*: XVI. század első negyede: *A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, szerk. PUSZTAI István, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 (Régi Magyar Kódexek, 3), 98–103. – Köszönöm Vrabély Márknak, hogy felhívta a figyelmemet erre a szöveghelyre. Ehhez lásd még: Lázcs, *Apácaműveltség...*, i. m.,

huszonhat fejezetre tagolt latin nyelvű elbeszélésnek csupán a 10. fejezetét mondja el, melyben a lovag a testi bűnben élő egyházi személyek pokolbeli szenvedéseit látja. A fordítás készítője így szól a – kéziratban egyébként többször is megszólított – fejedelemasszonyhoz: „[az angyal] aztán úgy mutatá meg, minemű kínjuk volna az testi bűnnel élő egyházi embereknek, jelesbben azoknak, kik önmagukkal fajtalanoknak etc., mint ím, én neked nyilván megírtam, az több kínoknak írását mind elhagyván, mert azokat tudni nem olyan szükség.” Az apáca-elöljáró lelkivezetője tehát egy olyan szövegrészletet látott alkalmasnak a nővér számára lejegyezni, amely az önkielégítés bűnétől kívánja elrettenteni olvasóját.

A Magyar Királyság területén keletkezett latin nyelvű szövegekben több helyen is előkerül a természet elleni bűnök témája, az apácák magyar nyelvű szövegeihez képest már részletesebben tárgyalva. Laskai Osvát *Biga salutis* című művének nagyböjti kötetében a Tízparancsolathoz kapcsolódóan ír erről a kérdéskörrel.⁵⁶ A prédikációkötet huszonhetedik beszédében a bujaság hét fajtáját ismerteti („septem species luxuriae”): 1. „fornicatio”, azaz a természet rendje szerinti, de tiltott közösülés; 2. „meretricium”, azaz ágyasság, kurválkodás („vaga libido”); 3. „adulterium”, azaz házasságtörés; 4. „stuprum”, azaz megbecstelenítés; 5. „sacrilegium”, azaz szentségtörés; 6. „incestus” azaz vérfertőzés; 7. „peccatum contra naturam”, azaz természet elleni bűn. A természet elleni bűnnek négy esete létezik (lásd *Melléklet 1*): önkielégítés, bestialitás, homoszexualitás, illetve egy megnevezhetetlen („innominabilis”) bűn, amely őnála a nő nem megfelelő szervének használatát jelenti („si quis utatur membro mulieris non ad hoc deputato”). A fentiekkel ellentétben a pozícióból adódó bűnt ő tehát nem említi.

Lázs Sándor a *Gyöngyösi kódex* katekétikai jellegű feljegyzéseit vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy egy részüknek Johannes Herolt prédikációgyűjteménye a forrása, amelyet Pál bíró saját céljának megfelelően kivonatolt.⁵⁷ Továbbá megállapította, hogy a négy égbekiáltó bűnt tárgyaló bejegyzésben Pál bíró szokatlan részletességgel írta le a szodómia eseteit (17v), azok Herolt bűnlajstromából teljességgel hiányoznak. A fenti szövegpárhuzamoknak köszönhetően világossá vált, hogy a Pál bíró által összeállított latin nyelvű rész részletező leírása a *Guillermus-kódex* bejegyzésének egy változata. Pál bíró szövegében a négy égbekiáltó bűn (1. ártatlanok, özvegyek és árvák elnyomása; 2. szodómia; 3. szolga bérének visszatartása és elcsalása; 4. emberölés) között a szodómia eseteiként a természet elleni bűnöket olvashatjuk. A megfelelő módtól való eltérést a *Gyöngyösi kódex* „usus naturalis”-tól való eltérésnek nevezi, amelyre két példát is hoz: amikor a férfi állat módjára közösül a nővel (azaz hátulról, de a megfelelő testnyílásba), vagy amikor a nő felmászván kihasználja a férfit (azaz a nő az aktus során fenti pozícióban van). Az itt olvasható csoportosítás a *Guillermus-kódex*-fé-

107; KATONA Lajos, *Tülvilági látomások codexeinkben*, Akadémiai Értesítő, 1907, 500–507. – E történettípusnak rokona az a Tinódi elbeszéléséből ismert jelenet, melyben Tar Lőrinc pokolbeli látomása során annak válik szemtanújává, hogy Zsigmond császár a luxuria bűne miatt tüzes fürdőben bűnhődik.

⁵⁶ Laskai Osvát egy teljes quadragesimale-kötetet a Tízparancsolatnak szentel: [OSUALDUS DE LASKO], *Quadragesimale Bigae salutis*, Hagenau, 1501.

le csoportosításnak közeli rokona, hozzá hasonlóan az egyébként ritkán említett női pozíciót is tartalmazza. Ahogyan Lázs is feltételezte, a részletet Pál bíró nem maga találta ki, hanem felhasznált egy újabb, eddig ismeretlen forrást. Ezt a forrást sikerült is azonosítanom: a szövegrész majdnem szó szerint egyezik Alexander Carpentarius *Destructorium vitiorum* című művének szodómia eseteit leíró fejezetével (lásd *Melléklet 2*).⁵⁸ Carpentarius hét főbűnt középpontba állító műve már a 15. században több kiadásban megjelent, ma ismert példányaiból többet is magyarországi könyvtárakban őriznek, a forrás jól illeszkedik az eddig ismert, Pál bíró által használt nyomtatványok sorába. Lázs meggyőzően bizonyítja, hogy Pál bíró az általa készített kivonatokban jogi eseteket, példákat írt le, amelyeknek egy-egy ügy megítélésekor vehette hasznát. Joggyakorlatban való alkalmazás miatt lehetett szüksége a szodómia eseteinek részletes jegyzékére is.⁵⁹

Korábban elkerülte a kutatás figyelmét, hogy a *Peer-kódex töredékeként* ismert nyelvemlék bűnkatalógusa egy gyóntatónak szóló megjegyzést is magában rejt.⁶⁰ A katalógusban latin nyelven olvasható a Tízparancsolat, az öt érzék, a hét halálos bűn, a nyolc boldogság, a kilenc idegen bűn és a négy égbekiáltó bűn, amelyek mellett kisebb, kurzív betűkkel szerepel azok magyar megnevezése is.⁶¹ A bűnkatalógus utolsó tételénél, a természet ellen való bűnnél olvasható egy latin nyelvű megjegyzés: „Peccatum sodomiticum aut stuprum vel mollitiis vel peccatum contra naturam multis modis intelligitur et tu caute procede in interrogationibus” – vagyis: a szodomai bűn, vagy fajtalanság, vagy elpuhultság, vagy természet elleni bűn sokféle módon érthető, haladj óvatosan a kérdésekben. A kikérdezés („interrogationes”) kifejezés a pap gyóntatási kérdéseire vonatkozik, amelyet abban az esetben tett fel a gyónónak, ha az nem készült fel megfelelően a gyónásra, vagy az általa megfogalmazottak pontosításra szorultak. Feltehető, hogy a *Peer-kódex töredékének* katalógusa gyóntatási segédlet lehetett, egyelőre azonban nem világos, hogy hogyan kerülhetett a kódexbe.

A gyóntatási és prédikációs segédletek gyakran intik óvatosságra a papokat a tekintetben, hogy a szexuális bűnök kérdéskörét a hívek előtt fejtegetessék. Temesvári Pelbárt a házastárssal elkövetett szexuális vétkekről írja, hogy prédiká-

57 Lázs Sándor, *Egy világi kézirat*, kézirat. – A tanulmány a következő cikk alapján készült, új kiegészítéseket tartalmaz: Lázs Sándor, *A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük*, ItK, 2007/4–5, 421–457.

58 ALEXANDER CARPENTARIUS, *Summa que Destructorium viciorum appellet[ur]*, Nuremberge, 1496.

59 A kérdéshez lásd MEZEY Barna, *Büntetőjog és szexualitás: Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban = Amor, álm és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 243–265.

60 BARTÓK, *A gyónás...*, i. m., 325–326.

61 A *Peer-kódex töredéke* csízióval és imádságokkal (OSZK MNy 13., 16. század első negyede), <http://mek.oszk.hu/15900/15954/> (utolsó letöltés 2021. jan. 6.). Kiadva: *Peer-Codex*, kiad. VOLF György, Bp., MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1874 (Nyelvemléktár, 2), VIII–IX, https://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt06010401/2_0_1_pg_viii.html (utolsó letöltés 2021. jan. 6.). – Említi: Lázs, *Apácaműveltség...*, i. m., 156.

cióban nem szabad róluk beszélni, legfeljebb általánosságban és nagyon óvatosan, gyónás során azonban fel kell őket vetni.⁶² A házastárral elkövetett természet elleni bűnök kapcsán csupán arra figyelmeztet, hogy az aktus módjának természetesnek kell lennie. Állítását egy szintén nem túl beszédes exemplummal illusztrálja, melynek szereplője szégyenkezés miatt nem gyónta meg feleségével elkövetett parázna bűnét.⁶³ A papok tehát a prédikációkban nem tárgyalhatták részletesen a szexuális bűnöket, az egyszerű hívek előtt elhangzó beszédeknek – az apácáknak írt magyar nyelvű szövegekhez hasonlóan – e tekintetben diszkrétnek kellett lenniük. Mindebből az is következik, hogy a *Guillermus-kódex* természet elleni bűnöket felsorakoztató listája nem világi hívek előtt elhangzó prédikációhoz készült.

A gyóntatási kézikönyvek és más gyóntatási segédletek is Temesvári Pelbárt-hoz hasonlóan érvelnek.⁶⁴ Telegdi Miklós 1583-ban Nagyszombatban megjelentetett *Agendarius* az első, magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmazó nyomtatott szertartáskönyv.⁶⁵ Telegdi a gyónás szertartásának leírásakor számol azzal a lehetőséggel, hogy egyes műveletlen gyónók nem tudják majd bűneiket felsorolni, ezért magyar nyelvű kérdéseket is közöl, amelyekkel a pap segítheti a bűnvallást.⁶⁶ A paráznaságra vonatkozó kérdéssor szemérmesen fogalmaz, a természet elleni bűnök csak nagyon áttételesen jelennek meg bennük.⁶⁷ A kérdéssorhoz fűzött latin nyelvű megjegyzésben Telegdi óvatosságra inti a gyóntatót: óvakodni kell, nehogy véletlenül a pap az egyszerű emberek és az ifjak számára a kérdéseknek köszönhetően többet tanítson meg a bűnről, mint amennyire visszatartja azoktól őket. Ugyanakkor arra is figyelni kell, nehogy a pap túl óvatos legyen a kérdéseivel, hiszen a gyónó szégyen vagy tudatlanság miatt magától nem mond el eleget a bűn körülményeiről. Tudni kell ugyanis, hogy a bűnt hajadonnal vagy házassal,

62 „de hoc non licet in predicatione loquor nisi in generali et cautissime; sed debet remitti ad forum confessionis” – PELBARTUS DE THEMESWAR, *Pomerium sermonum de tempore*, Hagenau, 1511, sermo 26. – Idézi GECSER, *i. m.*, 378.

63 „debet observare modum, ne peccet innaturali et inhonesto modo”; „enormia peccata commisi turpiter, quae nunquam confessus fui per erubescitiam” – PELBARTUS DE THEMESWAR, *Pomerium...*, *i. m.*, sermo 26. – Lásd: <http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=th/th026> (utolsó letöltés 2021. jan. 6.).

64 A kérdéshez lásd még: TENTLER, *i. m.*, 88–95.

65 *Agendarius: Liber continens ritus et caeremonias [...]*, ed. NICOLAUS TELEGDINUS, Tirnaviae, [typ. Telegdi], [1583]. RMNy 528, https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RM-K_I_204/?r=0&pg=9&layout=r (utolsó letöltés 2021. jan. 7.). – Tanulmányom írásához felhasználtam a Monumenta Ritualia Hungarica sorozat Varga Benjámin szerkesztésében készülő, *Agendarius Strigoniensis* című szövegkiadását.

Telegdi Miklós kortársaihoz lásd még: Ács Pál, „*Ne paráználkodjál!*: A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában = *Ámor, álom és mámor...*, *i. m.*, 227–233.

66 „Quod si pœnitens ita rudis fuerit, ut per se peccata confiteri aut enumerare nesciat, sacerdos eum diligenter interroget et examinet, atque ad singulos interrogationis articulos respondere faciat.” – TELEGDINUS, *i. m.*, 80.

67 Így például TELEGDINUS, *i. m.*, 90.: „Ingerletted-e testedet illetésséddel vagy másképpen gonoszra?”; „Vétkeztél-e paráznaságba, és ha vétkeztél, miképpen, micsoda rendbeli és állapotbeli személlyel? Hányszor?”

vér szerinti vagy egyéb rokonnal, szűzzel, vagy a természet rendjével szemben önkielégítéssel („per molliciem in seipso”), vagy pedig másokkal együtt követte-e el.⁶⁸

Szörényi László a 18. századi gyóntatási kézikönyveket bemutató tanulmányában hasonló megjegyzést idéz a jezsuita Paolo Segneri *Instructio confessarii, et poenitentis* című művéből.⁶⁹ Segneri a könyv végére illesztett praktikus összefoglalójában taglalja, hogy milyen módon kell az egyes bűnök kikérdezése során a gyóntatónak eljárnia. Ragaszkodik a részletes kivallatáshoz, ugyanakkor állítása szerint az ide tartozó matéria olyan, mint a szurok, mindenkit bemocskol, aki hozzáér, azért óvatosan kell eljárni. Olyan bűnről van szó, amelyben nem lehet olyan részlet, amelyet könnyedén lehet megítélni, mert hasonlít egy árnyékszékhez, amelyből pestises minden kigőzölgés, és járványt okoz; ezért a benne való – akár akaratlan – gyönyörködés is halálos bűnhöz vezethet. Segneri szövege azt sugallja, hogy a papok saját érdekükben is jobban teszik, ha amennyire lehet, távol tartják magukat a szexuális bűnök körülményeinek alapos kikérdezésétől. A papok szexuális bűnök elleni fellépése terén tehát egymással némileg ellentétes szándékok érvényesülnek: pontosan fel kell tárnai a megvallott bűnök súlyosságát, hogy megfelelőképpen tudjanak eljárni a bűnvallást követően; ugyanakkor el kell titkolni a bűnöket azok elől, akik nem ismerik őket, és el kell kerülni, hogy a témáról való beszéd bűnre csábítson. A szövegek éppen ezért gyakran részletezők és homályosak is egyszerre.

Összegzés

A bemutatott párhuzamoknak köszönhetően látható, hogy a *Guillermus-kódex* gyónáshoz kötődő két emléke kiterjedt szöveghagyományhoz tartozik. Mind a gyónás hibáinak felsorolása, mind a természet elleni szexuális bűnök tipológiája a gyakorlati lelkipásztorkodás során hasznosítható vázlatoknak tűnnek, annyi megkötéssel, hogy felhasználásuk kevéssé valószínű az egyszerű nép előtt elhangzó prédikációk során. A hívek hitoktatása – amikor a hívek többek között a gyónásról és a meggyónandó bűnökről is hallhattak – különféle alkalmakkal történhetett: egyrészt alkalmat nyújtottak erre maguk a prédikációk, különösen a nagyböjti időszakban; másrészt sor kerülhetett rá a prédikációk utáni katekétikus tanításban, amikor többek között például a Tízparancsolatot volt szokás magyarázni; harmadrészt pedig a gyónás során, amikor ideális esetben a pap személyre

68 „Hic oportet confessarium esse valde cautum, ne forte simplices et iuniores aut multiplicibus interrogationibus de turpi hoc peccato doceat potius, quam dedoceat mala facere, aut si nimium lenis et plus iusto verecundus fuerit in interrogando, pænitens pudore vel ignorantia sua sponte non satis explicet circumstantias peccati. Utrum scilicet cum solutis, vel coniugatis, vel consanguineis, vel affinibus, vel virginibus, vel contra naturæ ordinem per molliciem in seipso, vel cum aliis nefanda peccata commiserit?” – TELEGDINUS, *i. m.*, 90–91.

69 SZÖRÉNYI László, *Szexualitás és erotika a 18. századi gyóntatási kézikönyvekben = Amor, álm és mámor...*, *i. m.*, 501–514. – Lásd még: TENTLER, *i. m.*, 88–95.

szabott lelki gondozást és alapvető hitoktatást is végezhetett.⁷⁰ A fent bemutatott két vázlat nem tartozik az alapvető hitoktatási anyaghoz, valószínű, hogy inkább tanultabb hívek – a *Guillermus-kódex* egyéb, ferencesek előtt elhangzó magyar nyelvű emlékeihez hasonlóan talán kifejezetten szerzetesek – számára készültek.

1. melléklet

Laskai Osvát, *Quadragesimale Bigae salutis*, sermo 27. (OQ 027.Q)

Septima luxuriae species dicitur peccatum contra naturam, et habet quattuor species. Prima vocatur mollicies. De qua I Corin. VI. Neque molles regnum Dei possidebunt. Et hoc fit cum quis se vel alium extra vas muliebre polluit. Secunda vocatur sodomiticum, et fit cum masculus cum masculo, femina cum femina mechatur. De quibus apostolus Rom. I. Nam femine eorum mutaverunt naturalem usum in eum usum qui est contra naturam. Et I Corin. VI. Neque masculorum concubitores regnum Dei possidebunt. Tertia vocatur bestialitas et fit cum quis coit cum iumento. De quo Levitici. XX. Qui coierit cum iumento morte moriatur et pecus occidatur. Quarta species peccati contra naturam dicitur innominabilis eo quod nomen non habet. De quo Augustinus. Contra naturam est si quis utatur membro mulieris non ad hoc deputato. Et apostulus I Timo. IIII. Sciat unusquisque vestrum suum vas possidere in honore sanctificatione non passione desiderii sicut et gentes quae ignorant Deum. Et quodlibet istorum est maius peccatum quam cum matre aut patre peccare. Unde propter hoc peccatum aliquando una regio punitur per hostes, aut per tempestates, aut pestilentias, et saepe improvisa morte moritur qui talibus fedatur et sordet.

2. melléklet

<i>Gyöngyösi-kódex</i>	Alexander Carpentarius, <i>Destructorium vitiorum</i> , lib. III. capitulum VIII.
Secundum peccatum est sodomiticum et sit multis modis	Quinta species luxurie est vitium contra naturam, quod pluribus modis fieri perniciosus contingit.
primo modo dicitur mollicies Appostollus neque fornicarĳ neque idolis servientes neque adulterĳ neque molles neque masculinorum concubitores regnum dei possidebunt	Uno modo cum sine omni concubitu causa delectationis venire pollutio procuretur, et vocatur peccatum immundiciae. ii. Corinth. xij. ubi dicitur. Non egerunt penitentiam super immundicia et fornicatione et impudicitia quas gesserunt. Item vocatur peccatum istud mollicies . Unde j Corin. vj Neque fornicarii, neque idolis servientes, neque adulteri, neque molles, neque masculorum concubitores regnum Dei possidebunt.

⁷⁰ BARTÓK, *A gyónás...*, i. m., 326–328.

<p>Aliomodo contingit fieri per concubitum ad rem alterius speciey id est cum Iumentis Leuitici XX qui cum Iumento et pecore coierit morte moriatur pecus quoque occidite Mulier que succubuerit cuilibet Iumento simul interficiatur cum eo</p>	<p>Alia modo contingit fieri dictum vitium per concubitum ad rem alterius speciei: utputa cum iumentis. De quo Levi. xx. Qui cum iumento et pecore coierit, morte moriatur, pecus quoque occidite. Mulier que succubuerit cuilibet iumento simul interficiatur cum eo.</p>
<p>Tercio modo fit per concubitum ad indebitum sexum id est masculi ad masculum uel femina ad feminam</p>	<p>Tercio modo fit per concubitum ad indebitum sexum, ut puta masculi ad masculum. De quo dicitur Levi. xx. Qui dormierit cum masculo coitu femineo, uterque operatus est nephas, morte moriantur, sit sanguis eorum super eos.</p>
<p>Quarto modo si non seruetur vsus naturalis cum vir modo bestiali coyerit cum muliere uel Mulier supergressa viro abuttitur</p>	<p>Quarto modo si non seruetur usus naturalis: utputa cum vir modo bestiali coierit cum muliere, vel cum mulier supergressa viro abuttitur. Roma. j. Masculi relicto usu naturali femine exarserunt in desideriis suis in invicem masculi cum masculis turpitudinem operantes, et femine eorum mutaverunt usum naturalem in ipsum, qui est contra naturam.</p>

Összefoglaló

A dolgozat a *Guillermus-kódex* (korábbi nevén *Guilerin-kódex*) két gyóntatáshoz kötődő bejegyzését vizsgálja, azok modernizált átíratát is közli. Párhuzamos szöveghelyek összegyűjtésével mutatja be, hogy a két emlék kiterjedt szöveghagyomány részét képezi. A gyónás lehetséges hibáiról szóló vázlat a jó gyónás feltételeinek témáját dolgozza fel, egyik legközelebbi rokona Temesvári Pelbártnál olvasható, aki szintén lehetséges hibákról, és nem erényekről ír.

A természet elleni bűnök fajtáit felsoroló lista az öt bűnös város nevéből és az ott elkövetett bűnök felsorolásából áll. A párhuzamos szöveghelyeknek köszönhetően felfejthető, hogy a lista – gyakran homályos – kifejezései a következő bűnöket rejtik: homoszexualitás; bestialitás; a nő fenti pozíciója az aktus során; hátulról való közösülés a megfelelő testnyílás használatával; önkielégítés. A dolgozat a természet elleni bűnök magyar anyagban fellelhető szöveghelyeinek összegyűjtésével és egy forrásazonosítással zárul.

The Possible Defects of Confession and the Types of Vices against Nature: Two Manuscript Notes from the Codex Guillermus

The paper examines two manuscript notes from the Codex Guillermus that are related to the practice of confession, and publishes their modernized transcription, too. Owing to the collected parallel texts it represents the two written records as parts of extensive textual traditions. The outline written about the possible defects of confession elaborates the topic of the conditions of good confession, one of its closest textual relative is found in a sermon of Pelbartus of Themeswar, who similarly to the examined outline writes about defects and not virtues.

The list containing the types of the vices against nature enumerates the five sinful cities and the crimes committed in them. Parallel texts are presented to unravel the often obscure expressions describing the sins, which are: homosexuality; bestiality; the woman is in upper position during the sexual act; intercourse from behind using the proper orifice; masturbation. The paper closes with a collection of texts dealing with unnatural acts found in the Hungarian corpus, and presents an identification of an unknown source.

B. Kovács Péter

A fegyelem igája és törvénye Adalékok a Kisebbik István-legendá szerzőjének műveltségéhez

A magyar medievisztika érdeklődő olvasói és szakavatott kutatói számára közismert, hogy államalapító uralkodónkról, Szent Istvánról három legenda maradt ránk. Ezeket a kutatástörténet hagyományosan az Árpád-kor magyar szentjeit bemutató latin nyelvű hagiografikus alkotások legfontosabb csoportjának tekinti: a művekkel foglalkozó tudományos közlemények és monográfiák száma végeláthatatlan; ezek megállapításaira pedig csupán kevés esetben használhatjuk a kutatói közmegegyezés fogalmát.¹

A három István-legendá keletkezési sorrendjével kapcsolatban még többé-kevésbé egyetértés uralkodik a szakirodalomban, pontos keletkezési dátumuk azonosításakor azonban már polémiákba ütközhetünk. Az időben legkorábbi Nagyobbik legendát (*Legenda maior*) a kutatók egy része az 1083-as szentté avatások előtti műnek tekinti (1077–1083), míg a másik irányzat Könyves Kálmán király idejére (1095–1116) helyezi a megírását.² A szövegkritikai kiadások óta egyértelmű, hogy a sorrendben második Kisebbik legenda (*Legenda minor*) ez után készült el, mivel egyes szöveghelyeit már felhasználta. A Kisebbik legenda ezenfelül elhunytként beszél Szent László királyról, így minden bizonnyal 1095 után íródott.³

1 Szent István legendáinak historiográfiáját legutóbb Thoroczkay Gábor tekintette át tanulmányaiban: THOROCZKAY Gábor, *Szent István legendái* = T. G., *Ismeretlen Árpád-kor*, Bp., L'Harmattan, 2016, 90–102; THOROCZKAY Gábor, *A magyarországi legendairódalom és történetírás a 14. század közepéig* = T. G., *i. m.*, 184–208.

2 Latin nyelvű kritikai kiadása: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II., kiad. SZENTPÉTERY Emericus, Bp., 1938. Reprint kiadás, gond. SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László, Bp., 1999 (a továbbiakban: SRH²), II., 377–392. Magyar fordítása: *Árpád-kori legendák és intelmek: Szentek a magyar középkorból* I., szerk. ÉRSZEGI Géza, ford. KURCZ Ágnes, Bp., Osiris, 2004 (Millenniumi magyar történelem – Források) 17–27., (a továbbiakban: ÁLI). Legfontosabb szakirodalmak: KRISTÓ Gyula, *A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendá szövegkapcsolatához* = K. GY., *Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged, 2000, 175–194; GUOTH Kálmán, *Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban*, Erdélyi Múzeum 49(1944), 304–347 (különösen: 320–322); HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., Akadémiai, 1954, 136–142; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 20), 105–118; KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., Balassi, 2000, 305–307.

3 THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legendá datálásának kérdéséhez* = T. G., *Írások az Árpád-korról*, Bp., L'Harmattan, 2009 (TDI Könyvek, 9), 85; THOROCZKAY, *Szent István legendái...*, *i. m.*, 92; GUOTH, *Eszmény és valóság...*, *i. m.*, 322–324; HORVÁTH, *Árpád-kori*

A Hartvik püspöknek tulajdonított harmadik István-életrajz pedig a két korábbi mű kompilációja; Thoroczkay Gábor kutatásai nyomán legnagyobb valószínűséggel Kálmán király utasítására készülhetett el 1097 és 1099 között. A *vita* feltehetően válasz lehetett II. Orbán pápa 1096. évi levelére, így az egyházfő 1099. július 29-én bekövetkezett halála lehetett elkészítésének legkésőbbi időhatára.⁴ Ahogy arra legutóbb Thoroczkay is rámutatott, a Hartvik-legenda befejezése után a két korábbi alkotás teljes mértékben háttérbe szorult. Ezt támasztják alá a ránk maradt másolatok is. A Nagyobbik, illetve a Kisebbik legenda szövegvariánsai napjainkig négy, ciszterci környezetben keletkezett kódexben maradtak fent, ezzel szemben Hartvik alkotása két kéziratcsoportra oszthatóan kilenc helyen hagyományozódott.⁵

A szövegek közötti tartalmi, filológiai és motivikus kapcsolatok vizsgálata is számos kutatót foglalkoztatott már. Kristó Gyula a *Legenda maior* és a *Hartvik-vita* szövegkapcsolatait mutatta be, Guoth Kálmán és Klaniczay Gábor az életrajzok szentkultuszban jellemző eszményábrázolásait, toposzait vizsgálta, legutóbb pedig Thoroczkay Gábor tekintette át a Nagyobbik és a Kisebbik legenda viszonyát abból a szempontból, hogy melyek azok a történeti elemek, amelyek mindkét elbeszélésben megjelennek a magyar állam- és egyházszerzés történetéből.⁶ Ebben a tanulmányában jegyzi meg azt is, hogy a három István-életírás közül épp a Kisebbik legendára irányult eddig a legkevesebb figyelem, és megjegyzi, hogy nagy szükség volna annak „nyelvi elemzésére és szókincsének a Nagyobbik legendáéval való összevetésére”⁷

Jelen tanulmány ahhoz a kutatás-módszertani irányhoz csatlakozik, amely az antik, bibliai és liturgikus műveltség nyomait igyekeznek feltárni az Árpád-kori latin nyelvű magyarországi irodalomban. A magyar és nemzetközi medievisztika legújabb kori történetében közhelynek számít, hogy a fennmaradt legendák, krónikák, elbeszélések számtalan antik, biblikus, valamint liturgikus eredetű szóképet, kifejezést tartalmaznak.⁸ Ez természetesen nem meglepő a középkori isko-

latinnyelvű... i. m., 143–148; CSÓKA J., *A latin nyelvű történeti... i. m.*, 119–133; KLANICZAY, *Az uralkodók szentsége... i. m.*, 307.

4 THOROCZKAY, *Megjegyzések a Hartvik-féle... i. m.*, 85–86. – Korábban 1100 előttre helyezi keletkezését: GUOTH, *Eszmény és valóság... i. m.*, 332–334; CSÓKA J., *A latin nyelvű történeti... i. m.*, 164; KLANICZAY, *Az uralkodók szentsége... i. m.*, 307. 1100 körülre helyezi: HORVÁTH, *Árpád-kori latinnyelvű... i. m.*, 144–153; TÓTH Zoltán, *A Hartvik-legenda kritikájához: A Szent Korona eredetkérdése*, Bp., 1942, 115.

5 THOROCZKAY, *Szent István legendái... i. m.*, 92; FONT Márta, *Keresztény nagyhatalmak vonzásában: Közép-és Kelet-Európa a 10–12. században*, Bp., Balassi, 2005, 48; SZOVÁK Kornél, *A kódex szövegének helye az István-legendák hagyományozódástörténetében = Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431) Tanulmánykötet*, szerk. DÉRI Balázs, Bp.–Pannonhalma, OSZK–Pannonhalmi Főapátság, 2016, 89–99.

6 KRISTÓ, *A nagyobbik és a Hartvik-féle... i. m.*, 175–194; GUOTH, *Eszmény és valóság... i. m.*, 304–347; KLANICZAY, *Az uralkodók szentsége... i. m.*, 108–139; THOROCZKAY, *Szent István legendái... i. m.*, 94.

7 THOROCZKAY, *Szent István legendái... i. m.*, 92.

8 FONT, *Keresztény nagyhatalmak... i. m.*, 25–39, 122–129.

lai oktatás működésének ismeretében. Hajnal István kutatásaiból tudható, hogy a középkori alsófokú oktatás legfontosabb eszköze az általa „Európa első ábécés könyvének” nevezett zsoldároscopy volt,⁹ de a nemzetközi szakirodalom álláspontja szerint is a mindenhol elérhető Biblia funkcionált par excellence iskolai tankönyvként.¹⁰ Az írás és olvasás készségeinek elsajátítása közben a mondatok, szavak, kifejezések mintegy maguktól váltak az írástudók műveltségének részévé; Beryl Smalley, a középkori bibliai hermeneutika kiváló kutatójának megfigyelése szerint innen „tűnhettek elő reminiscenciákként a középkori epikus művekben és krónikákban”.¹¹ Ezek a kifejezések tehát időről időre visszatértek, és a literátorok más-más irodalmi műfajok költői eszközeként, eltérő esztétikai, politikai és ideológiai célok mentén használták őket.

A magyar területen keletkezett Árpád-kori szövegek vizsgálatánál elsősorban a *Scriptores rerum Hungaricarum* 1938-as kritikai kiadásának (és 1999-es reprint kiadásának) jegyzetapparátusára, illetve az egyes legendákról, krónikafejezetekről készült történeti-filológiai résztanulmányokra támaszkodhatunk.¹² Noha a teljes Magyarországon keletkezett szövegkorpusz egységes módszertan szerinti filológiai vizsgálata még várat magára, az utóbbi évek tanulmányai magyar kontextusban is jelzik e kutatói szándék megjelenését. Veszprémy László meghatározó motívumokat, toposzokat vizsgált a Krónikaszerkesztmény egyes fejezeteiben,¹³ míg Déri Balázs legendákban és krónikavariánsokban található szófordulatok és költői képek biblikus és liturgikus forrásainak feltárását kezdte meg.¹⁴ Említhetjük továbbá Körmenyi Tamás alapos vizsgálatát a Nagyobbik István-legenda nyelvezete kapcsán,¹⁵ valamint Somogyi Szilvia kitűnő munkáját a budai minorita

9 HAJNAL István, *Írásoktatás a középkori egyetemeken*, Bp., Gondolat, 2008 (Az információ-történet klasszikusai), 44–70.

10 A magyar kutatástörténet egyik legalaposabb munkája Mezey Lászlótól származik: MEZEY László, *Deákság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Bp., Akadémiai, 1979. – A nemzetközi szakirodalomból Pierre Riché nemrég magyar nyelvre is lefordított munkáját érdemes kiemelni: PIERRE RICHÉ, *Oktatás és művelődés a barbár Nyugaton (6–8. század)*, Bp., Szent István Társulat, 2016. – Továbbá említésre érdemes Beryl Smalley monográfiája: BERYL SMALLEY, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Blackwell, 1952 (Volume 39 of Notre Dame Publisher), 14.

11 SMALLEY, *The Study of the Bible...*, i. m., 11.

12 Ezt egészítik ki és bizonyos szöveghelyeken pontosítják a CEUPress Central European Medieval Texts sorozatában megjelenő angol–latin kétnyelvű szövegkiadások. Lásd: Central European Medieval Texts (ISSN 1419-7782). eds. János M. BAK, Urszula BORKOWSKA, Giles CONSTABLE, Gábor KLANICZAY.

13 VESZPRÉMY László, *A pityergő Árpádtól a könnyező Szent Lászlóig: A könnyekre fakadó hadvezér a Névtelen Gesztája 39. és a Krónikaszerkesztés 121., 137. fejezetében*, Acta Historica (Szeged), 138(2015), 17–32.

14 DÉRI Balázs, *A Kézai-krónika bibliai-liturgikus idézetei*, Magyar Egyházzene, 18(2010), 1. sz., 59–62; DÉRI Balázs, *P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei*, I., Magyar Egyházzene, 19(2011), 1. sz., 33–38; DÉRI Balázs, *Omne donum perfectum: A Nagyobbik Szent István-legenda liturgikus-bibliai idézetei*, Magyar Egyházzene, 23(2016), 3. sz., 275–284.

15 KÖRMENDI Tamás, *Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete*, Fons, 10(2003), 65–118.

krónika nyelvezetéről.¹⁶ Úgy véljük, az István-életrajzok esetében historiográfiai jelentőségük miatt is időszerű lenne egy egységes módszertan szerinti filológiai vizsgálat elvégzése. A tanulmány további részében néhány szöveghely vizsgálata alapján egyrészt annak alátámasztására törekszem, hogy helytállóak azok a korábbi vélemények, amelyek szerint a Nagyobbik és a Kisebbik legenda szerzője, illetve Hartvik a 12. század fordulójának legképzettebb és legműveltebb írástudói közé tartozott, másrészt amellet érvelek, hogy műveik nem függetleníthetők a lejegyzésüket megelőző és körülvevő politikai és eszmetörténeti kontextusoktól sem.

A *Legenda minor* stílusa és forrásai

A Kisebbik legenda korábban ismertetett datálási kérdései mellett a kutatások elsősorban a szerző stilisztikai és irodalmi képzettségét hangsúlyozzák. A *vita* írója stílárisan a kor legkitűnőbbjei közé tartozott, egyértelműen gazdagabb olvasottsággal rendelkezett, mint a *Legenda maior* alkotója. Amellett, hogy használta az ókori Persius, Livius és Horatius munkáit, szövegszerűen ismerte Szent István törvényeit, egyes fontos bencés szerzetesi dokumentumokat, Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzát, Jordanes és Regino alkotásait, valamint a korábban keletkezett Nagyobbik István-legenda mellett András-Szórád és Benedek remetek legendáit is.¹⁷ A szerző műveltségét dicsérik továbbá a paraleliztikus mondatfelépítések, a határozott kólonok, amelyeket rímek kapcsolnak egybe. „Emellett azonban a stílus díszítő eszközeivel (*colores*), a gyakori *adnominatio*val, *hyperbaton*nal is emeli stílusa hatását” – emeli ki ifj. Horváth János. Gyakoriak továbbá a szókezdő alliterációk is, amelyek sűrű használata szintén a latin műpróza ismeretét bizonyítja.¹⁸

A szerző származását illetően – Csóka J. Lajos műveltség- és forrásfeltáró munkája nyomán – a történeti kutatás közhelyévé vált, hogy egy pannonhalmi bencés szerzetest kell a mű mögött feltételeznünk. Csóka J. Szent Benedek regulájának hatását véli felfedezni akkor, amikor a Kisebbik legenda szerint Szent István „életük érdeme szerint” válogatott püspököket és papokat állított minden tíz település élére.¹⁹ Nem számol azonban azzal, hogy a latin „*secundum vitae meritum*” kifejezés a világi klerikus egyház belső rendjében is bevett fordulatnak számított legkésőbb a 9. századtól. A Szent Chrodegang által 755-ben, Benedek regulája és a lateráni kánonok nyomán összeállított klerikusi szabályzat ugyanis nagy sikerrel terjedt, és általánosan elterjedtté vált a 8. század során. A később 86 fejezetre

16 SOMOGYI Szilvia, *A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete (A budai minorita krónika latin nyelve)*, Fons, 18(2011), 209–268.

17 CSÓKA J., *A latin nyelvű történeti...*, i. m., 131–132.

18 HORVÁTH, *Árpád-kori latinnyelvű...*, i. m., 146.

19 „*Quibus secundum vitae meritum episcopus et sacerdotis prefecit, ut auctoritate apostolice traditionis erudirentur.*” – SRH² II. 396. „Élükre életük érdemei szerint püspököket és papokat állítottatott, hogy a népet az apostoli hagyomány tekintélyével oktassák.” – ÁLI 14. A Regula Csóka J. idézésében: „Regula: a dékánok választásánál: non elegantur per ordinem, sed *secundum vitae meritum*... az apátnál és a monostor papjainál a legfőbb kellék a *vitae meritum*.” – CSÓKA J., *A latin nyelvű történeti...*, i. m., 120.

kiegészített művet az ír szerzetesek még a saját maguk által alapított kolostorokba is bevezették. Végso sikere azonban azután következett be, amikor Jámbor Lajos a 816. évi aacheni zsinaton általánosan kötelezővé tette Metzi Amalarius szerkesztésében a teljes *Regula Canoniorum*ot a káptalanok számára.²⁰ A Kisebbik legenda keletkezésének idejére, a 12. század fordulójára tehát az epizkopális egyház szabályai is ismerték és használták ezt a Benedektől eredeztethető kifejezést. Ezzel nem szeretném azt sugallni, hogy a Kisebbik legenda szerzőjét teljesen máshol kell keresnünk, mint ahol eddig a kutatástörténet feltételezte, ahogy azonban Györffy György már a Nagyobbik legenda esetén is megjegyezte, itt sem kell elvetnünk azt a feltételezést, hogy akár egy káplán is elképzelhető az alkotó szerepében.²¹

Másrészt Csóka J. a szerző pannonhalmi származásának bizonyítékaként tekint arra is, hogy ismeri és használja Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzát. A szövegpárhuzamok között sorolja fel azt a részt a *Legenda minor*ból, amikor Géza fejedelem a halála közeledtekor „érezte teste felbomlásának” fenyegetését, és feleséget szerzett Istvánnak a bajor herceg, II. Civaodó Henrik lányának, illetve II. Henrik császár testvérének, Gizellának a személyében. A kifejezés hasonló szavakkal valóban megjelenik Severusnál, sőt a pannonhalmi bencés származású Mór püspök nyitrai remeték életét tárgyaló munkájában is.²² Az elsődleges kontextus teljes vizsgálatához azonban érdekes lehet még egy a 11. század fordulóján német nyelvterületen keletkezett szöveg is. A Liudolf-ház (Szász-ház) alapító tagjáról, I. Madarász Henrik feleségéről, Ringelheimi Szent Matildról 1002–1003 körül, vélhetően a nordhauseni bencés kolostorban készült el az életének kései eseményeit is tárgyaló *Vita Mathildae regnae posterior*. Ebben azt olvashatjuk, hogy

20 A szabályzatok egyháztörténeti szerepéről összefoglalóan: MEZEY, *Deákság...*, i. m., 72–73, valamint 75–77.

Az aacheni zsinat határozatait lásd: *Concilium Aachen, a. 816., Institutio canonicorum Aquisgranensis* = MGH Concilia 2. 1., ed. Albert WERMINGHOFF, Hannover, 1906, 415.

21 GYÖRFFY György, *Koppány lázadása = Somogy megye múltjából, Levéltári évkönyv 1.*, szerk. KANYAR József, Kaposvár, 1970, 24, 7. lábjegyzet.

22 CSÓKA J., *A latin nyelvű történeti...*, i. m., 127.

Severusnál Szent Márton mondja: „*dissolutionem sui corporis immineret*” – *Patrologiae cursus completus, series Latina prior*, ed. Jacques Paul MIGNE (a továbbiakban: PL), XX., 180–184. „Márton már régen előre tudta halálát, és megmondta a testvéreknek, hogy *közel van testének felbomlása.*” – Sulpicius SEVERUS: *Szent Márton élete, Levelek, Dialógusok*, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2016, 86.

A nyitrai remeték legendájában: „*Cum igitur tempus resolutionis sui corporis immineret, indicans eis hoc, qui aderant, ne ab ullo vestimentorum suorum exueretur operimento, precepit, donec abbas Philippus, post quem miserat, adveniret.*” – SRH² II. 360. „Mikor tehát bomlásának ideje közeledett, jelezte ezt a jelenlevőknek, és meghagyta, hogy ruházatának egyetlen darabjából se vetköztessék ki, amíg Fülöp apát - akiért már elküldött - meg nem érkezik.” – Kurcz Ágnes fordítása, ÁLI 9.

A *Legenda minor*ban: „*Qui cum iam senesceret, resolutionemque sui corporis imminere sentiret, filio, arce regni sublimando, uxorem nobilissimam ex latissima Romanorum imperatorum prosapia dirivatam duxit.*” – SRH² II. 394. „Mikor már megöregedett, s érezte, hogy testét felbomlás fenyegeti, az ország élére emelendő fiának a római császárok kiterjedt nemzetségéből származó felette nemes feleséget hozott.” – Kurcz Ágnes fordítása, ÁLI 12.

I. Henrik, amikor „érezte testének felbomlását”, magához hívta feleségét.²³ A Kisebbik legenda tehát nemcsak a Márton-életrajzzal, hanem a Matild-legendával is kapcsolatba léphet: I. Henrik és Géza ábrázolása a halálos ágyon párhuzamot mutat. Míg Henrik a Szász-dinasztia alapítója, őt tekintik a német nemzeti királyság létrehozójának, és keménykezű uralma készítette elő Nagy Ottó császári tevékenységét, addig Géza a kereszténység felvételének elindításával tulajdonképpen újraalapítja az Árpád-házát, és megalapozza Szent István állam- és egyházszervező munkáját. A két szöveg közvetlen egymásra hatása természetesen nem bizonyítható, de létezik olyan gyűjtemény, amelyben másolataik együtt szerepelnek: a négykötetes heiligenkreuzi ciszterci legendárium (*Magnum Legendarium Austriacum*, 1183–1200) egymás után következő kódexei.²⁴

A Kisebbik legendában azt olvashatjuk Géza fejedelemről, hogy kemény kézzel „Isten színe előtt igen dicséretessé tette magát azzal, hogy katonaságának vezéreit az igaz isten tiszteletére térítette”.²⁵ Az egyházszervező feladatokat István a törvénykezésével fejezi be: a szigorú jogalkotásokra az életrajzíró elbeszélése szerint épp azért volt szükség, hogy a nép ne térjen vissza a „hiú tévelygésbe”. Ezt az államalapító uralkodó úgy érte el, hogy a népet „az egyház tanai szerint oktatta, rárakta nyakára a fegyelem igáját és törvényeit, s a gonoszság minden mocskát a földig lerontotta”.²⁶ A két szöveghellyel kapcsolatban először Guoth Kálmán, majd

23 „Cum autem sentiret sui corporis dissolutionem imminere, reginam ad se vocans multa cum ipsa disputavit secreta et postremo sermonem talibus conclusit verbis... – *Vita Mathildis reginae posterior* (*Die Lebensbeschreibungen der Königin Mathilde*), ed. B. SCHÜTTE, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum*, 4., 143–202, 159. „Mikor érezte, hogy testét felbomlása fenyegeti, magához hívatta a királynét és számos magánügyet megvitatott vele, majd e szavakkal búcsúzott...” – Saját fordítás – B. K. P.

A Matild-legenda keletkezési körülményeiről lásd: *Queenship and Sanctity: The Lives of Mathilda and the Epitaph of Adelheid*, ed. Sean GILSDORF, Catholic University of America Press, 2004 (*Medieval Texts in Translation*) 15–23. Magyarul: KLANICZAY, *Az uralkodók szentsége...*, i. m., 112–113.

24 A Nagybik és Kisebbik István-legenda a 13. számú kódexben található, míg a Matild-életrajz a 14. számú kódexben. (A kódexek részletes leírását az OEAW projektjében lásd a manuscripta.at oldalán: https://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=30296 és https://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=30305, letöltés ideje: 2020. 05. 31.) A kódexekről: Diarmuid Ó RIAIN, *The Magnum Legendarium Austriacum: A New Investigation of one of Medieval Europe's Richest Hagiographical Collections*, *Analecta Bollandiana* 133(2015), 87–165, különösen: 109, 135.

25 „In tantum autem divinis se conspectibus probabilem reddidit, ut omnes militie sue comites ad veri dei culturam converteret. Quos vero aliene vie sectatores reperit, minis terribusque subiugavit.” – 2. caput, SRH² II. 394. „Közben pedig Isten színe előtt igen dicséretessé tette magát azzal, hogy katonaságának vezéreit az igaz isten tiszteletére térítette. Akiket pedig rajtakapott azon, hogy más utat követnek, fenyegetéssel és rémítgetéssel törte igába.” – Kurcz Ágnes fordítása, ÁLI 12.

26 „Non proponebat ante oculos suos rem iniustam, sed in omnibus mandatis dei 'fidelis dispensator' existens, apud se cepit meditari, ut si populum iam pridem baptismatis consecratione renatum absque disciplina dimitteret, facile post errorem vanitatis sue iterum converteretur. Hunc secundum ecclesiasticam doctrinam instituens, *iugum et legem discipline* subpositis cervicibus adhibuit omnesque inmunditias malorum prorsus destruxi.” – 2. caput, SRH² II. 395. „Igazságtalanságot elkövetők és azzal egyetértők nem állhattak meg szeme előtt, hanem

Klaniczay Gábor is kiemeli: jelentőségük abban áll, hogy nem a Nagyobbik legendában megszokott vallásos, szent király képének ábrázolását láthatjuk, hanem a harcias, keménykezű, az erőszakos hittérítést véghezvivő és a belső ellenséggel kegyetlenül leszámoló uralkodók realiztikus képével találkozhatunk.²⁷

A *miles Christi* alakját e részlet nyomán is azonosító kutatástörténet azonban tudomásom szerint eddig egyszer tett csak kísérletet a szöveghely forrásainak azonosítására: Csóka J. Lajos 1967-es munkájában ismét a bencés kötődést véli felfedezni a Benedek-regulával felmutatható, általam erőltetettnek vélt szöveg-párhuzam állításával: „Szent Benedek a Regula, míg Szent István a keresztény erkölcs igáját vetette a szerzetesek, illetőleg a magyarok nyakába” – fogalmaz a szerző.²⁸ A tanulmány következő részében e szöveghely további párhuzamait kívánom bemutatni. Feltételezésem szerint ez a kifejezés is bizonyítéka annak, hogy a Kisebbik legenda szerzőjére az általános biblikus-liturgikus szövegek ismeretén túl saját eszmetörténeti környezete is hatást gyakorolt. A szöveg keletkezési körülményeinek és a mű elsődleges kontextusában meghatározó mondanivalójának megismeréséhez elengedhetetlen áttekintenünk, hogy a 12. század fordulójának világában mit is jelenthetett a „fegyelem igája és törvénye”, és hogyan foglalt a kifejezés használatával állást a korszak meghatározó „ideológiai háborújában”, az investititúraharcban.

A fegyelem igája és törvénye

A „kereszténység igája” kifejezés Máté evangéliumára utal: „Vegyétek magatokra igámat, és tanuljatok tőlem, mert szelíd vagyok és alázatos szívű, s megtaláljátok lelketek nyugalomát. Az én igám édes, és az én terhem könnyű.”²⁹ Árpád-kori latin nyelvű hagiografikus alkotásaink többször is utalnak a szöveghelyre, legtöbb esetben az István-kori térítés és a kereszténység felvételének metaforájaként. A „keresztény hit igájába” hajtja István az ellene lázadókat a Nagyobbik legendában és annak nyomán a Kisebbikben is, a Gellértről szóló nagy legendában pedig e szavakat használva jósolja meg a szentté avatott püspök az Aba Sámuel és Orseolo Péter közti konfliktust. Gellért előre látja, hogy az ország nemesei több részre szakadnak, és az „ország kivonja magát a kereszténység igája alól”.³⁰ A Kelet-Körminden rendeletében Isten hű sáfárának mutatkozván azon kezdett elmélkedni, hogy ha a szent keresztységben már újjászületett népről leveszi a fegyelem gyeplőjét, utóbb könnyen visszatér a hiú tévelygésébe. Így az egyház tanai szerint oktatta, ráarkta nyakára a fegyelem igáját és törvényeit, s a gonoszság minden mocskát a földig lerontotta.” – Kurcz Ágnes fordítása, ÁLI 13.

²⁷ GUOTH, *Eszmény és valóság...*, i. m., 334–335; KLANICZAY, *Az uralkodók szentsége...*, i. m., 123.

²⁸ CSÓKA J., *A latin nyelvű történeti...*, i. m., 120. – „A szerzeteseknek »lege regulae« alatt tilos »collum excutere de sub iugo regulae«”.

²⁹ Máté evangéliuma 11:29–30. – A bibliai idézetek magyar fordításait a Szent István Társulat gondozásában 1930-ban megjelent ötkötetes fordításból idézem.

³⁰ A Nagyobbik István-legendában: „christiane fidei iugo” – SRH² II. 381; „keresztény hit igája” – ÁLI 20; valamint a Kisebbik legendában: SRH² II. 408., ÁLI 30.

A Gellértről szóló nagylegendában: „iugo christianitas” – SRH² II. 499; „kereszténység igája” – ÁLI 82.

zép-Európában keletkezett szentéletrajzok közül Querfurti Brunó Adalbertről írott legendájában a 983. évi felkelésük során a liuticsok vetik le magukról a „kereszténység igáját”.³¹ Ha áttekintjük a magyarországi kötődésű liturgikus műveket, a Hartvik-legenda nyomán a 13. században keletkezett *Gauda Mater Hungaria* kezdetű himnuszban azt olvashatjuk, hogy az uralkodó ténykedésével a jámbor nép „Krisztus igájába tért”, míg 1192 körüli verses zsolozsmájában Szent László veszi hátára az „Úr igáját”.³²

Ezek alapján joggal tehetnénk fel azt, hogy a „fegyelem igája” is a kereszténység szabályainak metaforájaként jelenik meg a műben. Ezt megerősíthetné az is, ha csak a kifejezés patrisztikus és skolasztikus hagyományait vizsgálnánk meg; így találkozunk vele Tertullianus valentinianusok ellen írt művében és Szent Ágoston zoltármagyarázataiban is.³³ A 6. századtól kezdve aztán az egyházi fegyelem igája közvetlenül is megjelenik a katolikus rendszabályokban: a 3. toledói zsinat határozatai egészen a pszeudo-izidori szöveggyűjteményig nagy népszerűségnek örvendenek, és kifejezései gyakran hagyományozódnak az egyéb műfajú alkotásokba is.³⁴ A 11. század fordulójához közeledve azonban egyéb jelentésrétegek is megfigyelhetők, melyek a Kisebbik legenda szerzőjét a kortárs politikai és eszmetörténeti horizonton is kiemelkedő alkotóvá emelik.

Gerics József kutatásai óta egyértelmű, hogy korai legendáink hogyan involválódnak az invesztitúraharc szellemi légkörébe.³⁵ A pápa és a császár közötti invesztitúraharcok kirobbanásának közvetlen oka a milánói érsek kinevezésének régóta húzódnó ügye volt: a végleges szakításra az 1075–1076-os években került sor. VII. Gergely pápa először az 1075-ös böjti zsinaton, a *Dictatus Papae* című enciklikában tiltotta meg, hogy a laikusok egyházi hivatalt adományozzanak, és kifejezetten azt is, hogy a német király invesztitúrát gyakoroljon. A pápa híres,

31 „Ea tempestate effrena gens Lutici pagani iugum christianitatis deponunt et cum quo errore adhuc laborant, post deos alienos erecto collo currunt”. – Bruno QUERFURTENSIS, *Vita Adalberti episcopi Pragensis (Excerpta)* = *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores (in folio)*, ed. Heinrich PERTZ, Hannover, 1841, 598.

32 Szt. László verses zsolozsmája, 1192., I. nokturnus: „christi iugo se subiecit, / et quod deo placet fecit.” – DANKÓ József, *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungaria*, Bp., 1893, 177. „Az úr igáját vállára vette, / Isten kedvét: azt kereste.” – Csanád Béla fordítása: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1991.

Gaude, mater Hungaria..., Himnusz Szent István királyról, 13. század: „Olim erroris populus / lumen divinum conspicit / pulsus tenebris sedulus / se christi iugi subiicit.” – DANKÓ, *Vetus...*, i. m., 206. „Feltűnt az égi fényesség, s a nép, mely tévelygésben élt, / elhagyva sűrű éjjelét, / Krisztus szent igájába tért.” – Csanád Béla fordítása: *Szöveggyűjtemény...*, i. m., 266–267.

33 TERTULLIAN, *Adversus Valentianos*, ed. Jean-Claude FREDOUILLE, SC, 2 vols, Paris, Cerf, 1980–81.

34 Idézi: Rachel L. STOCKING, *Bishops, Councils, and Consensus in the Visigothic Kingdom, 589–633*, University of Michigan Press, 2000, 60–61. – A pszeudo-izidori dekretálékát lásd: *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*, ed. P. HINSCHIUS, Lipsiae, 1863.

35 GERICS József, *Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely korában = Athleta Patriae: Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. MEZEY László, Bp., Szent István Társulat, 1980 (*Hungaria Sacra*, 1), 111–134; GERICS József, *A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól*, Magyar Könyvszemle, 97(1981), 175–188.

1075. december 8-ai levelében kifejezte neheztelését a püspöki székek jogtalan betöltése miatt, és ismételten kérte az uralkodót, hogy ne érintkezzen kiközösített tanácsadóival. IV. Henrik a tárgyalások helyett a legerőteljesebb ellenállást választotta. Ösztönzésére a wormszi birodalmi zsinaton (1076. január) a német püspökök – tizenhárom kivételével mind ott voltak – kimondták Gergely letételét a pápai trónról. Válaszul az 1076-os böjti zsinaton a pápa kiközösítette az egyház tagjai közül az uralkodót, valamint azokat a püspököket, akik közreműködtek a wormszi birodalmi zsinat tétében.³⁶

A norvég középkorász, Leidulf Melve 2007-es kötetében arról ír, hogy a nyilvános vita lehetőségét Európában az investitúraharc, illetve az azt körülölelő szellemi pezsgés teremtette meg: állítása szerint tulajdonképpen erre az időszakra tehető a nyilvánosság keletkezése. Melve Jürgen Habermas szociológiai-kommunikációelméleti fogalmait használva mutatja be, hogy a Habermas által reprezentatív/demonstratív nyilvánosságként értelmezett középkori közeg sokkal árnyaltabbnak is tekinthető, mint a későbbi modern polgári nyilvánosság társadalma, és az annak jellemzésére bevezetett fogalmak ugyanúgy alkalmazhatók a középkori kommunikációs formák leírására is.³⁷ Melve megállapítása szerint a középkor legfontosabb intellektuális, politikaelméleti és teológiai vitája az investitúra körül folytatott szellemi viaskodás, amely elsősorban leveleken, pamfleteken és történeti-irodalmi alkotásokon keresztül zajlott.³⁸

A 11. század végének és 12. század elejének polemikus irodalmi hagyománya – a latin nyelvű levelezések aranykora, ahogy Melve fogalmaz – természetesen Magyarországot sem kerülhette el. Gerics József eszmetörténeti és jogi- ideológiai kutatásaiból egyértelműen kiviláglik, hogy VII. Gergely pápa politikai programjának magyarországi visszhangja is volt: a Szent László-kori Nagyobbik István-legendából kikövetkeztethető a magyar uralkodói elit állásfoglalása nemcsak a pápai, hanem a császári főhatalmi igények ellen is. A *Legenda maior*ban megjelenő Szűz Mária-tisztelet, azaz az Istenanyának való országfelajánlás elbeszélése ugyanazon kifejezésekkel történik, amelyekkel a Pápaság tulajdonba adását és védelembe helyezését szokták jellemezni a tudós szerzők.³⁹ A szöveg elkészültét tehát a szentté avatások mellett az önálló magyar külpolitika aktuális érdekei is

36 Uta-Renate BLUMENTHAL, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press, 1988, 117–123; I. S. ROBINSON, *The Papacy, 1073–1198*, Cambridge University Press, 1990, 295–321; H. E. J. COWDREY, *Pope Gregory VII, 1073–1085*, Clarendon Press of Oxford University, 1998, 89–270.

37 Leidulf MELVE, *Inventing the Public Sphere: The Public Debate during the Investiture Contest (c. 1030–1122)*, Boston, Brill, 2007 (Brill's Studies in Intellectual History, 154), I, 7–43.

38 MELVE, *Inventing...*, i. m., 25, 47. – Melve állítását az immáron magyarul is olvasható Ernst-Wolfgang Böckenförde is megerősíti. Böckenförde tanulmányában arra mutat rá, hogy az investitúraharc „alapjaiban rázta meg az *orbis christianus* régi, vallásilag és politikailag is egységes világát”. Kiemeli, hogy mind a pápai, mind a császári oldal a „legnagyobb határozottsággal” folytatta ezt a vitát. – PÁLFY Eszter, JANCÓS András, *Böckenförde emlékezete. Ernst-Wolfgang Böckenförde: Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyamata*, Valóság: Társadalomtudományi Közlöny 63(2020), 2., 33–51, különösen: 36.

39 GERICS, *Politikai és jogi...*, i. m., 113–130, különösen: 123–130.

formálták, így érthetjük meg teljes egészében a szerző antigregoriánus kinyilatkoztatásait. A Hartvik-legenda kapcsán Tóth Zoltán már az 1940-es években felvetette, hogy elképzelhető egy pápaellenes olvasata. A komoly vitát kiváltó feltételezését – tudniillik, hogy Kálmánra uralkodása kezdetén jelentős, de talán nem azonnali hatást gyakorolt II. Orbán pápa 1096-os levele, és regnálása ezután pápaellenes fordulatot vett – Gerics József igazolta.⁴⁰ A Kálmán parancsára írt Hartvik-mű tehát ismét egy antigregoriánus munka, és célja az uralkodó elvitatott egyházkormányzói jogkörének legitimálása a kitalált római koronaküldési epizóddal.⁴¹ A koronaküldéssel a pápa az egyházfői jogait a világi uralkodóra hagyományozta, ezért is törlődött a római jóváhagyás a magyar egyházszervezet alapjait képző püspökségalapítások szöveggörnyezetéből is. Mindezekből egyértelművé válik, hogy a Kálmán uralkodásának elején keletkezett Kisebbik legenda szerzője sem tudta magát függetleníteni korának legfontosabb ideológiai vitájától, ezért érdemes megnéznünk azt is, hogy megtalálható-e a „fegyelem igája” kifejezés az invesztitúraharcok időszakának polemikus irodalmában, és ha igen, akkor pontosan melyik oldal és milyen kontextusban használja azt.

Az invesztitúra-vitairódomalom egyik sokat idézett, közkedvelt alkotása a Gebhard salzburgi érsek által írt nyílt levél Hermann metzi püspöknek. A gregoriánus ügyet védő alkotás két csoportban hat kéziratban maradt fent napjainkig, melyek a korszakban széles körben terjedtek.⁴² A levél szerzője, Gebhard salzburgi érsek, VII. Gergely pápa és Rudolf német ellenkirály szövetségese volt IV. Henrikkel szemben, azaz a pápai oldalt támogatta a kibontakozó invesztitúraharcok során. Korábban Koszta László vizsgálta már, hogy Gebhardnak milyen kapcsolódási pontjai lehettek a Magyar Királysággal. Amellett, hogy 1060-tól az esztergomi érsekséggel szomszédos Salzburg érseke volt, korábban az „1050-es évek végén akkor vezette a német uralkodó kancelláriáját, amikor I. András és III. Henrik békét kötött és megtörtént a magyar király fia, Salamon, és a német uralkodó testvére, Judit, eljegyzése”.⁴³ Hermann metzi püspök, a levél címzettje szintén a korszak meghatározó alakja; a püspöki székhely Speyer, Trier és Verdun közelében feküdt, amely központok fontos császárpárti püspökségek voltak, így Hermann egyfajta közvetítőként funkcionált a két oldal között.⁴⁴

Gebhard az 1075–1076-os fordulóévek eseményeit kommentálva a wormszi birodalmi gyűlést tekinti a konfliktus valódi kiindulópontjának. Ebből fakadó-

40 GERICS József, LADÁNYI Erzsébet, *A Hartvik-legenda keletkezési körülményeiről*, Magyar Könyvszemle, 120(2004), 317–324, különösen: 317; THOROCZKAY Gábor: *Szent István legendái a 19-20. századi tudományos kutatások fényében = Ernst-kódex...*, i. m., 51–82, különösen: 53.

41 TÓTH, *A Hartvik-legenda...*, i. m.

42 MELVE, *Inventing...*, i. m., I, 281–282.

43 KOSZTA László, *A nyitrai püspökség létrejötte*, Századok, 143(2009), 257–318, különösen: 314–315. – Közismert, idézi fel Koszta, hogy „Szent László király a Salamon pártján álló IV. Henrikkel szemben Rudolf ellenkirályt támogatta és alakított ki vele szoros kapcsolatot, amit a német uralkodó Adelhaid nevű leánya és a magyar király házasságával is megpecsételték.” – A korai salzburgi egyházmegyéről és Gebhardról lásd még: ERICH ZÖLLNER, *Ausztria története*, Bp., Osiris, 1998, 69–71.

44 MELVE, *Inventing...*, i. m., I, 285, 33-as lábjegyzet.

an az ott résztvevő császárhű püspökökről negatívan nyilatkozik, és közvetlenül hibássá teszi őket az események eskalálódásáért: „Mondják meg azok, akik részt vettek abban a követségben, akik jelen voltak a wormszi zsinaton, ahol maguktól levetették a fegyelem igáját, szent engedelmesség elvetéséről szóló könyvecskét összeírták, ahol új törvényt hoztak erre a világra, mely szerint a fejedelem szolgájának joga van arra, hogy eltiltsa Szentatyát a püspöki széktől: hát akkor mondják meg ők, mondják meg! És ha nem nektek, akkor az ellenfele ellen jogosan felszólaló Egyháznak feleljenek meg, a fent mondott ügyekből fakadó dolgokat kötelességszerűen pótolják vissza.”⁴⁵

Körülbelül tizenöt évvel a *Legenda minor* keletkezése előtt tehát a korszak egyik meghatározó gregoriánus szerzőjénél a császárpárti püspökök levetik magukról a „fegyelem igáját”, azaz a pápai egyházfői hűség megszegőivé válnak. Az István-életrajz írója ily módon arra utal, amikor az uralkodó „a fegyelem igáját és törvényét” a magyar nép nyakába helyezi, hogy államalapító uralkodónk a pápai fennhatóságot és a nyugati kereszténység világát választotta a pogányság és a bizánci rítus helyett. A Kisebbik legenda, úgy vélem, nemcsak e kifejezés használata miatt tekinthető valójában pápapárti alkotásnak: az egyházszervezet megteremtésekor a szerző kihangsúlyozza, hogy a püspökségek létrehozása „római jóváhagyással” történt meg: „Istennek szent egyházát békében megtelepítette s római jóváhagyással méltón megszervezte.”⁴⁶ Ez a jóváhagyás a korábbi antigregoriánus *Legenda maior*ban is megjelent, de ott kizárólag Esztergom érseki rangra emelésénél: „tartományait tíz püspökségre osztotta, az esztergomi egyházat a római apostoli szék helybenhagyásával és egyetértésével a többiek fejévé és felügyelőjévé tette.”⁴⁷ Ahogy pedig arra korábban már utaltunk, Hartvik szintén pápaellenes szerkesztésénél teljes mértékben kimarad ez a félmondat. Tovább erősítheti ezt az elképzelést Thoroczkay Gábor azon megállapítása is, mely szerint a Kisebbik legenda szerzője azért hagyta ki művéből Szent Adalbert alakját, mert német kötődésekkel, császári kapcsolatokkal bírt, így a prágai püspök nem fért bele a pápai reformokkal szimpatizáló munka főhősei közé.⁴⁸

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk az István-legendák szerzői kapcsán, hogy koruk művelt és képzett írástudói közé tartoztak, műveik pedig nem függetleníthetők a lejegyzésüket megelőző és körülvevő 11–12. századi politikai és

45 Bagi Dániel fordítása. „Dicant ergo huius legationis compositores, qui conventui Wormatiae habito intererant, ubi gratis a se iugum disciplinae proiecerunt, ubi sanctae obedientiae libellum repudii conscripserunt, ubi novam hanc mundo legem condiderunt ut servus principis summo pontifici cathedram episcopalem interdicendi ius habeat: dicant ergo, dicant; et si non nobis, tamen Ecclesiae iuste adversus eos proclamanti respondeant quibus praecedentibus causis talia ex debito recompensarent.” – *Gebehardus Salisburgensis episcopus, Epistula ad Herimannum Mettensem*, Monumenta Germaniae Historica Libelli de Lite pontificum et imperatorum, Hannover, 1892, I, 279.

46 „Sancta dei ecclesia in pace collocata et ex Romana auctoritate iuste ordinata” – SRH² II. 397; ÁLI 14.

47 „Strigoniensem ecclesiam metropolim et magistram per consensum et subscriptionem Romane sedis apostolici ceterarum fore constituens.” – SRH² II. 383; ÁLI 21.

48 THOROCZKAY, *Szent István legendái...*, i. m., 96.

eszméletörténeti kontextusoktól. Míg a legkorábbi Nagyobbik legenda és a Hartvik-féle kompiláció erőteljesen pápaellenes álláspontra helyezkednek az investitúraharc időszakában, és szavaikban, kifejezéseikben ezt az olvasatot erősítik, addig a *Legenda minor* szerzője egyértelműen a római egyházfőség mellett köteleződik el. Így tehát érthetővé válhat az is, hogy Kálmán és II. Orbán konfliktusa után miért érezhette szükségét az uralkodó egy új, önálló István-legenda elkészítésének, és miért bízta meg Hartvik püspököt a feladattal. A fentiek alapján úgy vélem, hogy a Kisebbik legendát további alapos filológiai és eszméletörténeti vizsgáldások tárgyává szükséges tenni, mert szerzője műveltségét és tájékozottságát tekintve is kimagaslik a másik két alkotó közül.

Összefoglaló

A magyar medievisztika olvasói és kutatói számára közismert, hogy államalapító uralkodónkról, Szent Istvánról három legenda maradt ránk. Ezeket a kutatástörténet hagyományosan az Árpád-kor magyar szentjeit bemutató latin nyelvű hagiografikus alkotások legfontosabb csoportjának tekinti; nem véletlen, hogy az ezekkel foglalkozó tudományos munkák száma is végelethetetlen. Tanulmányomban néhány szöveghely kapcsán mutatom be azt, hogy azok a korábbi vélemények, amelyek szerint a Kisebbik legenda szerzője a 12. század fordulójának legképzettebb és legműveltebb írástudói közé tartozott, helytállóak, műve pedig nem függetleníthető a lejegyzését megelőző és körülvevő 11–12. századi politikai-eszméletörténeti kontextustól, az investitúraharc szellemi légkörétől. A tanulmányban amellet érvelek, hogy a *Legenda minor* szerzője egyértelműen a római egyházfőség mellett köteleződik el, azaz pápapárti alkotásnak tekinthető.

The yoke and the law of discipline

On the intellectual background of the author of the minor legend of Stephen

It is well known to readers and researchers of Hungarian medieval literature that there are three extant legends about our state-founding ruler, St. Stephen. Research history traditionally considers these texts as the most important group of Latin hagiographic works representing the Hungarian saints of the Arpadian age; it is no coincidence that an infinite number of academic works discuss them. In my paper I discuss certain passages which suggest that previous opinions, according to which the author of the minor legend was among the most skilled and educated scribes of the turn of the twelfth century, are adequate, and his work cannot be separated from the wider political and intellectual context of its transcription, the Investiture Controversy. In my paper, I argue that the author of the *Legenda minor* is clearly committed to the Roman Church, and as such, the work reveals ultramontane tendencies.

Hernády Judit

Kötet- és cikluskompozíciók a magyar udvari költészetben Listius László, Beniczky Péter, Esterházy Pál és Koháry István művei alapján

Figyelembe véve, hogy Balassi Bálint, Zrínyi Miklós és Rimay János kötet(tervezet)jeinek és ciklusainak vizsgálatával már viszonylag bő szakirodalmi anyag foglalkozik, meglepőnek tűnhet, hogy a régiség magyar nyelvű irodalmának egyéb szerzői e tekintetben milyen kevés figyelemben részesültek. Pedig a korabeli irodalomtörténeti kontextus jobb megértését bizonyosan elősegítené, ha a kevésbé kimagasló alkotók műveit ilyen irányból is szemügyre vennénk. Az alábbi áttekintés remélhetőleg igazolni fogja azt a feltevést, hogy a dolgozat címében felsorolt szerzők esetében sem természetlen gondolat közelebbről is alaposan megvizsgálni az általuk alkotott kötetek vagy nagyobb verses szövegegységek belső elrendezését: mint látni fogjuk, érdekes kezdeményezéseknek az ő munkásságuk sincs híján, olykor pedig egy-egy jól sikerült, gondosan megszerkesztett kompozíció egyenesen afelé mutat, hogy a költői tudatosság figyelemre méltó jelei az ő műveikben is felfedezhetők.

A vizsgálódás körét a magyar barokk udvari költészet alakjai közé sorolt négy szerző, Listius László, Beniczky Péter, Esterházy Pál és Koháry István kéziratot vagy nyomtatott kötetekre szűkítettem; gróf Balassa Bálint versfüzete – mivel rendkívül töredékes formában maradt ránk¹ – e szempontból nem tűnt hasznosíthatónak.

Listius László: *Magyar Márs* (1653)

A kalandos életű Listius László *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete* című műve 1653-ban jelent meg.² A kötet kompozíciójának fő mintaképe az alig két évvel korábban kiadott *Adriai tengernek Syrenaiá* (Bécs, 1651) volt, s noha a kiadvány törzsszövegét képező eposz alapanyagát Listius Brodarics István latin nyelvű történeti iratából merítette, a mohácsi vereség megverselésének módján több helyen is érződik a *Szigeti veszedelem* hatása.³

1 Vö. *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 12, Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, kiad. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 759. (A továbbiakban: RMKT XVII/12)

2 *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete*, Bécs, 1653 (RMK I. 869). Kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 263–476.

3 Listius szinte minden egyéni szint mellőzve, igen szorosan követi Brodarics szövegét. A költő írói alkotómódszerét részletekbe menően Pintér Jenő vizsgálta meg: PINTÉR Jenő, *Listius*

Az igényesen kivitelezett nyomtatvány két külön számozású tömbre tagolódik: míg az első rész néhány prózai paratextust és a *Cladis Mohachianae* című eposzt foglalja magában, a másodikban rövidebb lírai alkotások találhatók.⁴ A mű első felének külön érdekessége, hogy a szerző gyakran csatol különféle marginális jelzéseket a főszöveghez. A lábjegyzetek többé vagy kevésbé pontos forrásmegjelölései általában valamelyik antik mitológiai vagy régmúltbeli magyar történelmi utalás feloldásához nyújtanak segítséget, jelentkezésük azonban meglehetősen hektikus: az evidensnek ható allúziókkal szemben olykor jóval kevésbé ismert momentumok maradnak magyarázat nélkül. A lábjegyzetek másik csoportját a vonatkozó bibliai textusok hivatkozásai alkotják, míg a margókon szereplő megjegyzések tartalmi jelöléseként, illetve rövid magyarázatokként funkcionálnak.⁵ Így az eposz énekeinek kisebb tematikus alegységekből összeálló jellege nemcsak külön hangsúlyt kap, de Listius eljárása arra is módot nyújt, hogy az olvasó – a műegész befogadását követően – egy-egy szemelvényt akár önálló lírai alkotás-ként is tudjon olvasni.⁶ A lapalji szerzői jelzések kapcsán fontos leszögezni, hogy céljuk semmiképpen sem lehetett a főtéma megverseléséhez hasznosított szöveganyag hivatkozása: csupán a kitérőknél és az elokúciós megformálás hozzáadott elemeinél tűnnek elő; a mohácsi csatára vonatkozó történelmi közléseknél nem jellemző alkalmazásuk.⁷

Zrínyi kötetkompozíciójának Listius általi imitálása kapcsán Maróthy Szilvia tett értékes megfigyeléseket, ezek közül talán a legfontosabb a költői szerep önmeghatározása terén észlelhető különbség: míg Zrínyi beszélője egyszerre hadvezér és költő, addig Listiusnál egyfajta krónikási szereptudat fejeződik ki.⁸ Továbbá mindkét kötet tartalmaz olyan emblemikus elemet, amely mintegy magába sűríti a kötet tematikus súlypontját. Az ezeken szereplő motívumok jól érzékeltetik mind az imitációs szándékot, mind a koncepcióbeli eltéréseket, Listius kötete ugyanis teljességgel mellőzi a szerelmi tematikát, s kizárólag a címbeli Mars hadisten megtestesítette vitézi képzetkörhöz tartozó elemeknek szenteli figyelmét.⁹

A *Magyar Márs* kompozicionális vezérelve a törökellenes küzdelemre való buzdítás: a kötet eleji metszet éppúgy a nemzeti öntudat emelését és a vitézi attitűd felébresztését célozza, mint a mű szöveges alkotóelemei.¹⁰ A szerző Zrínyi

László „Mohácsi veszedelmé”-nek forrásai, ItK, 1906/2, 152–171; 1906/3, 280–292. – Az eposz Zrínyi-vonatkozásaihoz lásd még: Kovács Sándor Iván, „Dunán-inneni” íróarcok, VII: Listius László (1628–1662), Vasi Szemle, 2004/1, 56–76, 60.

4 MARÓTHY Szilvia, *Verskötetek hordozóik tükrében: Wathaytól Koháryig = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvassmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. GESZTELYI Hermína, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2016, 113–131, 115.

5 Vö. PINTÉR, *i. m.*, 285–288.

6 Vö. KOVÁCS Sándor Iván, „Dunán-inneni”..., *i. m.*, 61.

7 Igaz, hogy Listius éppen fő forrásait nem jelölte meg, de ez a forráskövetés mennyiségi arányait tekintve nem is lett volna kivitelezhető, a történelmi munkák használatára pedig egyértelműen utal a szöveg, néhány helyen Brodaricsot név szerint is megemlítve. Vö. PINTÉR, *i. m.*, 285.

8 MARÓTHY, *Verskötetek...*, *i. m.*, 121.

9 *Uo.*, 124–125.

Miklóshoz hasonlóan a magyar nemességnek (a „státusoknak”, rendeknek) ajánlja művét, s alkotása ezen első paratextusában a kard és a könyv, vagyis a hadakozás és a bölcsesség együttműködésének Zrínyi által is hangoztatott programja mellett argumentál.¹¹ Az olvasóhoz szóló rövidebb prózai szakasz a témaválasztást indokolja meg, hangsúlyozva a mohácsi csata kardinális jelentőségét abban a történelmi folyamatban, amely az ország aktuális, a pogány török iga alatt szenvedő állapotához vezetett. Az *Ajánló levél* fő funkciója az, hogy a magyarság addigi történetének legsúlyosabb következményekkel járó veresége kapcsán mintegy elővételezze az előadott történekből levonható (és levonandó) tanulságokat, hiszen az eposz szövege szerint a vereség közvetlen oka az volt, hogy Isten „Elvévé az eszét, Moháchnál értelmét, a’ mi hadainknak” (X. ének, 23. vsz.), vagyis a vezetőknél éppen a bölcs megfontolás hiányzott.¹² A vesztes csata megéneklése így az ősök vitézi erényeinek bemutatása és a végzetes kimenetelhez vezető hibák megnevezése révén egyszerre szolgálja a harcra buzdítás, valamint a nemzeti önkritika-gyakorlás célját.¹³

A lírai verseket tartalmazó kötetegység első felének külön összefogó cím alá sorolt darabjai az ország vezetőit először ugyan hierarchikus rendben sorolják elő (fejedelmek, kormányzók, törzsfők), e tömbökön belül azonban már a történelmi időrend rendezőelve érvényesül. A múlt ilyen, a nemzet vezetőinek bemutatására koncentráló áttekintése után következik a *Szerencse állhatatlanságáról* című költemény, mely a kötet megelőző szövegegységeiben a vereség külsődleges okaként már többször megjelölt világi tényező tárgyalására immár tágabb keretben és koncentráltabb módon tesz kísérletet.¹⁴ A lírai szakasz folytatásában szereplő Mária-könyörgés viszont a török pusztítás eddig kevesebb figyelmet kapó vallási

10 Tóth Gergely a *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet* című konferencián (Eger, 2020. szeptember 3–5.) elmondott előadásában („Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom” – Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László Magyar Márs című művében) részletesen ismertette a mű történelmi kontextusát és eszmetörténeti vonatkozásait.

11 A 16. század során a magyarságkép vonatkozásában a *militia* és a *littera* közötti értékrendbeli hangsúlyeltolódás kezdett kiegyenlítődni. – BITSKEY István, *Militia et littera: A magyarságkép változatai a kora újkori Európában* = Uő., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth, 2006 (Csokonai Könyvtár, 37), 141–156, 146–149.

12 Ebből a szempontból nézve valójában kevésbé tér el Zrínyi és Listius véleménye, noha utóbbi eposzában az „esztelenség” motívuma helyett a vitézi erények demonstrálására helyezi a hangsúlyt. Vö. Kovács Sándor Iván, „Dunán-inneni”..., *i. m.*, 59. – A mohácsi küzdelem hősiességének értékelése a korban elterjedt nézetet követett. Vö. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5), 39–41.

13 A *Szigeti veszedelemmel* ellentétben a *Magyar Márs* nem elkülönítve és egymással polarizáltan, hanem a laudáció és a vituperáció alanyait egybevonva ábrázolja a történeteket, viszont – ebben már Zrínyit követve – Listius is a laudatív jellegre helyezi a hangsúlyt. Vö. BITSKEY István, *Virtus és poézis: Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben* = Uő., *Mars és Pallas...*, *i. m.*, 219–230.

14 Az olvasóhoz forduló előszó kifejezetten „ráirányítja az olvasó figyelmét a vers és az eposz közötti kapcsolatra”. – KNAPP Éva, „*Volucris rota, vertitur anni*”: *Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez*, ItK, 2014/1, 3–30, 24.

indoklását bontja ki részletesebb formában, s a *Patrona Hungariae* és a *flagellum Dei* toposzát egyesítve mutatja fel a szerencsétlenségek végső, legmélyebb okaként meghatározott közösségi érvényű bűnösség gondolatát.¹⁵ A kötetkompozíciót végül emblematikus rövid vers formálja keretes szerkezetűvé, mely a kiadvány elején képileg is megjelenő magyar címer leírása révén összegzi a műbeli vitézi tematika legfontosabb összetevőit. Érdemes kiemelni, hogy a kötet versei szoros motivikus kapcsolatban állnak egymással, mindegyik lírai darab valamilyen módon megidézi az eposz tematikáját, többször konkrétan is visszaulva az abban foglaltakra. A *Magyar Márs* üzenete ezáltal egységes keretben, de eltérő hangsúlyokkal, fokozatosan bomlik ki.

Beniczky Péter: *Magyar Rithmusok* (1664)

Beniczky Péter két részből álló, *Magyar Rithmusok* című verseskönyvét a szerző halála után Bartók István esztergomi kanonok adta ki.¹⁶ A szerzői kézirat hiánya miatt nem dönthető el egyértelműen, hogy a nyomtatvány belső elrendezésében tükröződő koncepció a szerzőtől vagy a szöveggondozó és a kiadó szerepét magára vállaló Bartóktól származik-e.¹⁷ A kötet két egymástól jól elkülönülő egységre tagolódik, az első részben főként vallásos és didaktikus jellegű versek találhatók, néhány világi témát megverselő darabbal megtoldva.¹⁸ A kiadvány második része kétszázötven verses szentenciát és három további, az előbbieik okító hangneméhez illő költeményt tartalmaz, majd homályos szerzőségű versezettel zárul.¹⁹ A kritikai kiadás az 1670-es kolozsvári kiadást tette meg alapszövegül,²⁰ a *Szinnyey Merse-kóde*xben található Pongrácz Ferenc-féle, 1668. évi kéziratos másolat figyelembevételével.²¹ A kritikai kiadás véleményéhez csatlakozva magam is Beniczky szerkesztményének tartom a kötetet.²²

Az első rész versei számukat és elrendezésüket tekintve is következetesen szerkesztett kompozícióra vallanak. Beniczky alighanem a kerekben harminc versből álló egységhez való ragaszkodás miatt helyezte a második rész végére a megmaradt két, világi témájú költeményt.²³ A kötet saját szerzésű darabjai a Balassi–Rimay-edíció katolikus változatának függelékében található bűnbánati éne-

15 A nemzeti önszemlélet korabeli topikus összetevőiről lásd: BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, Bp., MTA, 2013.

16 *Magyar rithmusok avagy versek, melyeket irt nemzetes Benyeczki Peter szentelt vitéz*, Kolozsvár, 1670 (RMK I. 1099). – Mivel a kritikai kiadás (RMKT XVII/12, 88–217) csak Beniczky saját szövegeit tartalmazza, ott sem az átvételek, sem a kötetzáró vers nem szerepel. Az olvasó ezekre vonatkozóan a jegyzetekben találhat információt.

17 Vö. MARÓTHY, *Verskötetek...*, i. m., 116.

18 Vö. KOVÁCS Dezső, *Beniczky Péter élete és költészete*, ItK, 1906/4, 385–424, 402.

19 SZIGETI Csaba, *Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben*, ItK, 1985/6, 675–687, 679–680.

20 Korábbi kiadás nem maradt ránk.

21 RMKT XVII/12, 742.

22 Vö. RMKT XVII/12, 743. – Bartók István „correctioi” kapcsán lásd: *Uo.*, 742.

23 Nem kizárt, hogy Beniczky számszimbolikus megfontolásokból kifolyólag döntött a kerek harminc vers kötetbe helyezése mellett. A hármas szám jelentőségére utalhat még, hogy

kekkel egészültek ki,²⁴ ezek közül Beniczky mind a kilenc költeményt átvette.²⁵ A szövegekölcsönzések áttemelése – a kor kompilációs technikájának megfelelően – jelöletlenül történt;²⁶ a költemények új kompozícióba való helyezésével eredeti sorrendjük is megbomlott, sőt esetenként a verscímek is megváltoztak. A kilenc költemény közül egy Rimay Jánosé, a többit a hagyomány Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonítja, a szerzőség kérdése azonban ezek esetében sincs egyértelműen tisztázva.²⁷

A szövegekölcsönzések indoka, úgy tűnik, egyfajta lelkeségi indíttatású teljességre törekvés volt, Beniczky ugyanis egyedül istenes verseinek sorozatát toldotta meg más szerzők alkotásaival. Bár a vallásos könyörgés műfaja meglehetősen szűk keretet hagyott az egyéni hangú megszólalás számára, a megszabott határokon belül a szerzőn múlt, hogy mit emelt be versébe, vagy hogy minek adott nagyobb nyomatékot; a vizsgált kötetben pedig észrevehető a variációra való törekvés: az első részben a bűnbánatot kiváltó alaphelyzet és alapérzés, illetve az erre adott érzelmi, akarati vagy értelmi reakció szerint eltérő jellegű énekeket olvashatunk.

A nyitó kötetegység (*Isteni dicséreték*) első tizenkilenc darabjának nézőpontja a transzcendens világ felé fordulás; a lírai én minden esetben a könyörgés beszédhelyzetét alkalmazva szólítja meg Istent. Ettől eltérően, a huszadik költeménytől kezdve a versek beszélője már a külvilág felé fordítja tekintetét, amivel párhuzamosan a megszólításos forma is eltűnik. Az istenes verseket felölelő egység több alegységre osztható fel, ezek azonban nem határolódnak el élesen egymástól.²⁸ A szakasz elején két imádságjellegű reggeli ének áll; a második vers – a bűnök a kötet végén, a sajátos szerepű legutolsó vers előtt éppen három azonos hangvételű vers található. (A kötet egységei számszerűsítve 30 + 250 + 3 + 1 verset tartalmaznak.)

24 RMKT XVII/12, 741. – Noha teljes bizonyossággal nem állítható, hogy a szövegekölcsönzések szerzői szándékból erednek, a Pongrácz-féle kéziratban való meglétük mellett az is ezt a felvetést látszik alátámasztani, hogy Bartók István – aki a legkézenfekvőbbben lenne vádolható a kötet versanyagának bővítésével – kiadása előszavában bevallja kisebb szövegjavító szándékú módosításait, arra viszont egyáltalán nem utal, hogy a szerzői kézíraton ilyen nagy mértékű változtatásokat hajtott volna végre.

25 A Nyéki-szövegek kritikai kiadása tévesen csak hét verset említ. Vö. SZIGETI, *Appendix...*, i. m., 684; RMKT XVII/12, 741.

26 Szigeti Csaba úgy vélte, hogy a szerzőség elrejtése ellenére – a forrásmű, az *Istenes énekek* közismertsége okán – az átvételeknek a korabeli olvasók számára nyilvánvalóknak kellett lenniük. SZIGETI, *Appendix...*, i. m., 684. Az újabb szakirodalom szerint viszont az 1633-as bécsi kiadás valójában soha nem jelent meg, Beniczky a Nagyszombatba kerülő Ferenczffy-hagyatékából ismerhette meg a többi *Istenes énekek* kiadásból hiányzó függelék verseit. – VADAI István, *krúda = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTON SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 116–120, 119.

27 A Nyékieknek tulajdonított versek szerzőségi kérdéseire lásd: *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, PAPP Géza, Bp., Akadémiai, 1962, 449–455.

28 Kovács Dezső állítása („Istenes énekei egy részének tárgyát közvetlenül Pázmány Péter imádságos könyvéből vette”, Kovács Dezső, i. m., 407.) túlzónak tűnik, noha a szövegegybevetések néhány vers esetében tényleg igazolják e feltételezést. Hozzá kell azonban azt is tenni, hogy Kovács Dezső nem tudott a vendégszövegekről, bár a Pázmány-féle hatás ezek kapcsán sem tűnik helytállónak.

elkerülésének vágyát megszólaltatva – vezeti fel a voltaképpeni bűnbánati énekek sorát. A tizennegyedik versig terjedően a bűnbánat változó alaphelyzetei tűnnek elénk, majd a költemények egy tematikus váltással a bűnbánat eddigiektől eltérő, tágabb perspektívájú megközelítésére tesznek kísérletet.

Érdemes e szakasz motivikus kapcsolatait kissé részletesebben is megvizsgálni, mivel a költemények kötetbeli elhelyezésének értelmére csak így derülhet fény. A tizenötödik vers ugyan címe alapján hálaadó ének, voltaképpeni tartalmát tekintve azonban szorososan kapcsolódik a bűnbánati tematikához: a teremtés isteni tettének keretében több versszaknyi terjedelemben szól a bűnbeesésről. A tizenhatodik vers a mennyei boldogságot verseli meg, itt a bűnös földi ember evilágból való elvágódása kap hangot, vagyis a szöveg a bűnbánat pozitív, eszkatologikus célképzetét mutatja fel. A tizenhetedik vers az útonjárók oltalomkérése keretében, a vezetés és az útonjárás képzeiteit megidézve, életképszerű és jelképes jelentéssíkokat is működésbe hozva folytatja az előző vers célkitűzését. Noha a bűnbánati verscsoport két utolsó költeménye formailag elüt a Balassi-strófában írt daraboktól, tematikus szempontból a bűnbánati énekek sorozatához kapcsolódnak. E két záró darabban nemcsak az eddigi bűnbánati motívumok összegződnek, de az utolsó versben (Rimay János: *Mennyekben lakozó...*) a titkos, vagyis a vétkes által se tudatosított, és ezért a maguk konkrétságában meg sem vallható bűnöktől való megtisztulás vágya is megszólal, ötletes zárlatot adva a bűnbánati versek sorozatának.

A *Hogy ez világ javaiban semmi nincs állandó* című költeménytől kezdve a vallási áhítat kifejezését a didaxis váltja fel. Az első kötetegység darabjai innentől valamilyen általános igazság megragadására tesznek kísérletet, sokszor szubjektív véleményekkel is megtoldva vagy valamilyen konkrét élethelyzet keretébe ágyazva azt, s bár mellőzik a közvetlen Istenhez fordulás beszédhelyzetét, a vallásos világkép és erkölcs elveinek megfelelő tanításokat fogalmaznak meg. A két szövegegység szoros kapcsolatát a huszadik vers teremti meg, mely a világ állhatatlanságának témáját fejti ki, felvezetve a világi vonatkozású, de még mindig vallási nézőpontot érvényesítő ciklusdarabok sorát. A határponton álló *Hogy ez világ javaiban semmi nincs állandó* ezért tartalmilag még voltaképpen az előbbi verssorozathoz tartozik, a megszólalásmód személytelen didaxisa azonban már a rá következő költemények hangnemét előlegezi meg. E vers így voltaképpen mindkét alegységbe beleillik.²⁹ A világ állhatatlanságát bemutató statikus, leíró és személytelen hangvételű versre következnek azután a világi élet egy-egy aspektusát tematizáló darabok. A tárgyalt szövegegység elején szerepelnek az emelkedettebb, komolyabb témákat megszólaltató költemények, míg az első rész végére a kötet második felének hangnemét és tárgyalásmódját előkészítő, köznapibb, okító jellegű darabok kerültek.

29 Külön érdekessége a versnek, hogy Szigeti Csaba szerint Balassi-, Rimay- és Nyéki-kontaminációkat egyaránt tartalmaz. – SZIGETI Csaba, *A Rimay-vershagyomány a XVII. században*, ItK, 1982/5–6, 614–619, 617.

A második verstömb majdnem egész terjedelmét a *Közönséges magyar példabeszédek* című kompozíció teszi ki, mely kétszázötven Balassi-strófában írt, számozott versszakból áll. Ezek a kezdő és záró versszak szerzői formulái szerint „üdő meg-csalásból” készültek. Az alkotó önreflexív megszólalása foglalja keretbe a versbe szedett példabeszédeket, a kötetrészt a berekesztés után még két hasonló hangvételű, rövid verssel folytatódik, ezek végén a következő megjegyzés áll: „Vege a’ magyar sententiáknak.” A második kötetegység látszólagos lezárása után azonban még két záró vers is található, mindkettő – a szerző által preferált Balassi-strófa helyett – magyaros ritmusú felező tizenkettesben íródott. Ezekre érdemes külön is kitérni. A *Béfejezése ez verseknek* című költemény hangnemében szorosan kötődik a megelőző versek szentenciózus, közmondásokat idéző fogalmazásmódjához, s a *Közönséges magyar példabeszédek* nyitó és záró strófájának versszerzésre vonatkozó utalásait folytatva sorakoztatja fel az újabb szerénykedő-önmentegető formulákat.³⁰ E költemény végén újabb rövid prózai közlés áll: „Nemzetes Benyeczki Péter, Szentelt Vitéz verseinek vége.”³¹ A tényleges zárlatban azonban egy olyan vitatott szerzőségű vers olvasható (*Ez világ fiaitól, intő végső búcsúzása egy Nemes személynek*), melynek átdolgozott változata később néhány katolikus énekeskönyv halottas énekei közé is bekerült.³² Varga Imre a költeményt nem tartotta Beniczky szerzeményének,³³ Szigeti Csaba ezzel szemben az ő szerzősége mellett érvelt.³⁴ Varga Imre szerint nehezen hihető, hogy a költő halála után írta volna meg a verset, Bartók István esetleges szerzőségét pedig Beniczky halálának szövegbeli helytelen dátuma zárja ki. De vajon Beniczky nem helyezkedhetett-e bele a halott nemes beszédhelyzetébe még életében? E lehetőséggel szemben éppen a helyesen közölt dátum szolgálatathatna ellenérvet. Viszont a szövegben voltaképpen semmi sem utal arra, hogy annak megszólalóját Beniczkyvel kellene azonosítanunk, a prózai közlés ráadásul egyértelműen jelzi a szerző verseinek végét. A költemény stiláris szempontból sem tűnik jellegzetes Beniczky-alkotásnak. Ettől függetlenül még elképzelhető volna, hogy a költemény a szerzői koncepció részeként került a zárlatba, hiszen a kiadvány első részében már találhattunk példát idegen szerzőségű alkotások átvételére. Egy kötetzáró darab esetében az utólagos – nem szerzői – hozzátoldásra is nagyobb esély mutatkozik. Bartók István közreműködésére utal továbbá, hogy Pongrácz Ferenc kéziratából csupán a záró költemény hiányzik, míg a többi átvétel megtalálható benne.³⁵ Mindent összevetve az tűnik

30 Kovács Sándor Iván Zrínyi-hatást tulajdonít a vers néhány szakaszának. – Kovács Sándor Iván, *Felföldi íróportrék: Beniczky Péter*, Palócföld, 2002/2, 281–293, 289–290.

31 *Magyar Rithmusok*, Kolozsvár, 1670, 253 (RMK I. 1099). Az 1684-es debreceni kiadásban (RMK I. 134a) azonban már ez a mondat olvasható a 243. oldalon: „NeMzetes BenyICzki Péter, Szentelt Vitéz Versel Itten VégzőDnek”. A szöveg módosítását a benne elhelyezett kronogram indokolta, ami 1670-et ad ki, vagyis a kolozsvári kiadás dátuma az előző 1664-es évszámával együtt vált részévé a későbbi kiadványoknak.

32 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 10, *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 705.

33 *Uo.*

34 SZIGETI, *Appendix...*, i. m., 680–681.

35 VARGA Imre, *Megjegyzések Szigeti Csaba „Appendix Balassiana” című dolgozatához*, ItK, 1986/1–2, 95–96, 96.

valószínűbbnek, hogy a költemény a szövegkiadó utólagos döntéseként került a kötetbe,³⁶ ezt sugallja a fentebb idézett, a Beniczky-verscsoport végét jelző kitétel is. Noha a záró költemény kötetbe emelése alighanem nem a szerző, hanem a szerkesztő koncepcióját tükrözi, nem volt rossz választás: a vers tematikus szempontból is jól illeszkedik a kompozícióba, tartalmi hangsúlyait tekintve pedig a kötet elején szereplő istenes versek sorozatához kanyarodik vissza, keretes szerkezetet hozva így létre.³⁷ A kiadvány legvégén egy rövid, prózai isteni dicséret áll.

Esterházy Pál kéziratos versgyűjteményei (1656, 1670)

Esterházy Pál verses művei két, közel teljesen autográf versgyűjteményben maradtak ránk. Az 1656-ban lejegyzett első versgyűjtemény anyagát a költő később további költeményekkel egészítette ki, s az új, négy részből álló kötetkompozíció első két részét a versek 1670-es összeírásában rögzítette is.³⁸

Esterházy első versgyűjteménye csupán egyetlen, töredékes formájú ciklust tartalmaz. Bár a ciklus töredékessége nem teszi lehetővé a teljes értékelést, annyi talán mégis biztonsággal kijelenthető, hogy a még ifjú éveiben járó szerző munkájából kirajzolódó koncepcióból – annak szembetűnő kiforratlansága ellenére – a ciklusalkotás szándéka már egyértelműen kivehető.³⁹ A nyitóvers transzcendens irányultsága után az egyes évszakok ciklikus egymásra következésének bemutatásában már a kozmikus nézőpont jut szerephez. A verssorozat folytatásában felfedezhető elrendezésbeli elem – némileg módosult formában – az 1670-es gyűjteménybe is át fog kerülni: a szerelmes versek csoportjának első darabja, *A fülemile énekének magyarázatja* a megelőző költemény eszmei tartalmát szerelmi történetbe ágyazva verseli meg. Míg az *Arianna históriája* a szerelmi fájdalom által motivált önpusztítás példázatát nyújtja, addig a rá következő költemény, *Az egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra* már a szerelmi gyötrődés pozitív irányú feloldási lehetőségét mutatja fel: a versbeli megszólaló fokozatosan ráébred a szerelem miatti szenvedés értelmetlenségére. Ezt követően a szerelmi tematikát a vitézi jellegű váltja fel (*Egy csudálatos ének*). A katalógusversek sorát folytató szakaszt még megelőzi egy, a szerelmi és istenes témát egybeforrasztó darab (*Egy kis szomorú ének barátjának betegségéről*). A leíró versek újabb szakaszának kidolgozása azonban félbemaradt, az utolsó elkészült vers záró strófája szerint a gyűjteményben csupán címével szereplő költeményre (*Az vadakról való ének*) – a halfajokat elősoroló folytatás után – még legalább egy hadveréssel kapcsolatos mű is következett volna. Mindebből úgy tűnik, Esterházy versírására ekkor főként két tényező hatott ösztönző módon: a szerelmi érzés és az iskolai gyakorlatok közé tartozó leíró költemények mintája.⁴⁰

36 RMKT XVII/12, 741.

37 A *Magyar Rithmusok* egyik 18. századi kiadója el is hagyta a záró verset (RMK I. 1611e).

38 RMKT XVII/12, 797–799; HARGITTAY Emil, *Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál, Bp., reciti, 2015, 289–406, 392; ORLOVSZKY Géza, *Még egy posztmodern Esterházy? = Uo.*, 375–388, 378.

39 HARGITTAY, i. m., 395.

40 Vö. KNAPP, i. m., 5–17.

A versek 1670-es összeírása (*Fraknai Grof Esterhas Pál énekes könyvei, kik négy részbe foglaltatnak. Az MDCLXX esztendőben*) szintén töredékes formában maradt ránk: a tervezett négy részből ugyan csupán kettőt tartalmaz a gyűjtemény, ám ezek teljes, kerek egész benyomását keltik. Az új gyűjtemény a korábbi versanyagból mindössze az *Egy csudálatos éneket* nem tartalmazza. Mivel az új kompozícióba ezen kívül minden korai vers átkerült, feltehető, hogy Esterházy ezt sem kívánta művei köréből elhagyni, hanem valamelyik el nem készült gyűjteményrészben szánt neki helyet, az újabb keletű lejegyzés elmaradását pedig talán a tervezett darabok megíratlansága indokolta.⁴¹

De vajon milyen koncepcióbeli változásokról árulkodik az 1670-es versgyűjtemény? Az elsőként szembevetendő módosulás az, hogy a különválogatás és az elhatárolás mozzanatai két külön tematikus egységet hoztak létre: egy istenes és egy szerelmes versekből álló ciklust. Az új ciklusok folyamatos számozásúvá váltak;⁴² a szerző az egyes versek szövegén eltérő mértékű javításokat és kiegészítéseket eszközölt.⁴³ Feltűnően megnövekedett az istenes költemények száma, és a didaktikus jelleg is felerősödött, a komoly dikciójú versek térnyerését azonban ellensúlyozzák a második ciklus új szerzésű darabjai, könnyed táncénekei. A szövegalkotás tekintetében a költő szabálytalan imitációs technikával, vagyis igen nagy mértékű szövegátvételekkel készült művei képezik a korai összeírás legjellegzetesebb verstípusát, a későbbi költeményeket viszont már az imitációs eljárás mód korabeli konvenciójával összhangban álló átvételek jellemzik.⁴⁴ Végül Esterházy jellegzetes katalógusverseinek sorozata is újabb darabokkal gyarapodott.⁴⁵

Az első ciklus belső felépítését Hargittay Emil elemezte részletesen;⁴⁶ magam csak néhány kiegészítés megtételére szorítokozom. Az első négy vers szoros értelemben vett istenes költemény: *Az Istenségről* a transzcendens valóság értelmi megragadhatóságának és nyelvi kifejezhetőségének korlátaival való szembesülést verseli meg. A probléma azután *Az Isteni bölcsességről* című költeményben oldódik meg azzal, hogy a költő a *Példabeszédekben* megszólaló isteni bölcsesség szavait szabad fordításban adja vissza. Az *Az Boldogságos Szűzről* és a *Boldogasszony éneke* mariológiai témájú versek; utóbbi ismét egy első személyben megszólaló bibliai parafrázis (vö. Lk 1,45–56). A bölcselkedő-didaktikus versek sorát megnyitó, illetve a transzcendens világ felé forduló, szoros értelemben vett istenes énekek után következő cezúrát a *vanitatum vanitas* gondolatát megverselő ciklusdarab képezi (*A világnak mulandó voltáról*). Esterházy 1670-es, tizenkét költeményből álló első ciklusa csu-

41 Vö. HARGITTAY, *i. m.*, 399.

42 *Uo.*, 395.

43 *Uo.*, 394–395.

44 Vö. ORLOVSKY, *i. m.*, 386. – A Zrínyi-imitációk kapcsán lásd még: Kovács Sándor Iván, *Koboz és virginál: Esterházy Pál költészetéről* = *Uő., Koboz és virginál*, Békéscsaba, 1990, 64–76; HARGITTAY, *i. m.*, 402.

45 A katalógizáló hajlam, az imitációs technika és a *Kunstammer* eszméje közötti kapcsolatról lásd: Ács Pál, *Sárkányölő a csodakabinetben: Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében* = *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 2012, 265–282.

46 HARGITTAY, *i. m.*, 395–396.

pán két korai verset tartalmaz, így lehetséges, hogy a ciklus megszerkesztésekor a *Magyar rithmusokat* már bizonyosan ismerő szerzőre⁴⁷ az a Beniczky kötetében is érvényesülő, az első rész belső rendjének fő rendező elvét képező eljárás hatott, amely a világi témák felé fordul, didaktikus jellegű műveket a világ mulandóságát tematizáló ciklusdarab segítségével különítette el az első, szorosan vallásos témájú verscsoporttól.

A következő négy költemény a mulandó világ grádicsain lefelé haladva mutatja be a teremtés művét, az égi madarak, a földet benépesítő vadak és a vizekben élő halak katalogizáló jellegű leírásával.⁴⁸ A verscsoport utolsó tagja, a virágok mozdulatlan és miniatűr világát lefestő költemény nemcsak a teremtett világ szépségét hangsúlyozza, de e szépség mulékonyságát implikáló jelképisége révén a mulandóságversre is visszautal. Ehhez az implicit tartalomhoz jól illeszkedik az azt követő szerencsevers immár emberi világra alkalmazott változékonyság-képzete. A ciklus két hasonló tematikájú darabbal folytatódik: míg az *Az hadverés egyedül Istentől van* akár olyan műként is olvasható, amely a szerencse evilági hatalmának isteni akarat alá való rendelődését indirekt módon fogalmazza meg, addig a háborús motivikát áthallásosan visszaidéző *Vadászat-madarászat mulatságiról* nemcsak a korábbi katalógusversek sorát folytatja, de átvitt értelmű jelentésrétegei segítségével a következő ciklus szerelmi verseinek sorát is előkészíti.⁴⁹ Az utolsó, tizenharmadik költemény pedig – mint félig doxológia, félig könyörgés – vallásos keretbe foglalja a verssorozatot.

A második ciklus szerelmi tematikájú verseit első ránézésre inkább a megelőző rész katalógusversei közé illőnek tűnő, szintén leíró jellegű darabok kerekteznek.⁵⁰ Az első verscsoport, vagyis az *Az esztendőnek négy részéről való ének* közös cím alá foglalt költeményei Listius László *A szerencse forgandóságáról* című versének évszakeírásait követik, méghozzá igen nagy fokú szövegegyezéssel. Esterházy azonban Listius terjengős, didaktikus kommentárját elhagyta.⁵¹ Ez az évszakvers adja meg a ciklus felütését: a szerelmes énekek hangulati és hangnembeli változatosága egybecseng a nyitó versekben felmutatott kettősséggel, mely először még a jó és a rossz időszakok váltakozásának formájában a kozmikus létezés szintjén, az évszakok ciklikussága által fejeződik ki, majd a szerencse állhatatlanságának képzete révén vetül rá az ember külső sorsának alakulására.

A ciklus utolsó költeménye a drágaköveket veszi számba. A drágakövek az első ciklus virágkatalógusát is visszaidézik, immár az élettelen ásványok szintjén mutatva fel a világ miniatűr szépségeit. A párvers mulandóságvonatkozásával el-

47 Esterházy *Az hadverés egyedül Istentől van* című verse egyértelműen Beniczky-imitáció: HARGITTAY, i. m., 391.

48 Vö. KIBÉDI VARGA Áron, *Egy világ mesgyéjén: Barokk irodalom és barokk világnézet*, Új Látóhatár, 1964/1, 34–51, 35–36.

49 A vadászat és szerelem kapcsolatáról a barokk költészetben lásd: KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 1983/3, 545–589, 586–588. – Esterházy szerelmes verseinek ciklusában a madárszimbólika különösen fontos szerepet tölt be.

50 Vö. ORLOVSZKY, i. m., 379.

51 RMKT XVII/12, 778; ORLOVSZKY, i. m., 383; KNAPP, i. m., 4–5.

lentétben azonban – szimbolikus jelentésükből következően – az örökkévalóság és a világi fájdalokat gyógyító erő képzetét hordozzák magukban.⁵² Jól érzékelhető, hogy a keretversek horizontja alászálló: az első versek egész univerzumot átfogó perspektívája végül a kozmikus rend legalsó fokán elhelyezkedő ásványok szintjére szűkül. Az évszakkör mozgalmas körforgása, amelynek tarka változásait jól tükrözik a különféle érzelmi töltetű szerelmes versek és táncdalok, így a legstatikusabb elemek állóképszerű felsorolásában jut nyugvópontra. De a ciklus keretes szerkezetének létrejöttéhez a tavaszi alapszituációhoz való visszatérés is hozzájárul.

A versfüzér új szerzésű darabjainak tartalmi szempontból legszembetűnőbb vonása a madárszimbolika térhódítása, ami nemcsak a szerető megnevezésében érhető tetten, hanem alakrajzában is érvényre jut. Ezeket a költeményeket valószínűleg új szerelmi érzés hívta létre, a szeretett nő pedig Rákóczi Erzsébet lehetett.⁵³ Aligha független ettől, hogy a legfontosabb poétikai különbség a szerelmes versek megszólalásmódjában fedezhető fel. Míg ugyanis a korai versek példázatosága miatt a ciklus voltaképpen alanya nem élt a szerelmi vonatkozású személyes megnyilatkozás lehetőségével, s történetmondói szerepéből adódóan háttérbe húzódott, ezekben az újabb költeményekben már saját érzései artikulálódnak. Ennek köszönhetően érzékelhetően megváltozik a hangnem: a versbeszéd a szerelmi gyötrődés helyenkénti ismételt kifejezése ellenére is mentes marad a tragikus színezettől, a könnyedebb hangvétel első megjelenésétől kezdve pedig a sötétebb tónusokat ellensúlyozó derű kap meghatározóbb szerepet. Vagyis míg a ciklus elején helyezkednek el a versgyűjtemény lírai alanyát kívülálló-történetmondói szerepben felléptető, komolyabb hangvételű költemények, addig a versfüzér második felében a megszólaló szubjektum bánatának hangot adó darabok, illetve az egyéni érzelmek könnyedebb kifejezőiként funkcionáló táncdalok szerepelnek. Közlebről szemügyre véve a versek sorozatát az is kitűnik, hogy a költő kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett a variálás szempontjára: a költemények (többnyire) hangulatiságuk, versformájuk és az aposztrófé tárgya szerint is váltakozó rendben következnek egymásra.

Esterházy tehát nem valamiféle merev szerkezeti elgondolás szerint komponálta gyűjteményének második részét, s noha a versfüzérben nem fedezhető fel fokonként kibomló lírai narratíva, a ciklusdarabokat sokrétű motivikus háló fűzi össze, a lineáris olvasás során pedig érzelmi ív is kirajzolódni látszik.⁵⁴ A sze-

52 A mennyei Jeruzsálem leírásában fontos szerepe volt a drágaköveknek (vö. Jel 21,11–27), Esterházy szövegében a mezei füvekben orvosságot kereső beszélő látomása szerint egy csodás, sziklával övezett táj központi elemeiként jelennek meg az ékkövek, melyeket nemcsak gyógyító erejük miatt tartottak nagy becsben a korban, de az erények jelképeiként is előszeretettel alkalmazták őket. Vö. Pócsi Katalin, *Pataki Fűsűs János királytűkrének jelképrendszeréről*, It, 1992, 105–108.

53 UHL Gabriella, *Esterházy Pál és Rákóczi Erzsébet*, Irodalomismeret, 1995/1–2, 82–88; ORLOVSZKY, i. m., 379. Vö. KOVÁCS Sándor Iván, „Veri a hab a kösziklát”: Egy elfelejtett költő: *Rákóczi Erzsébet*, Jelenkor, 1992/3, 235–240, 238–239.

54 Vö. HARGITTAY, i. m., 401.

relmes versek sorozata a benne található rövid, sokszor csupán néhány strófányi didaktikus utalások révén az első, istenes ciklus perspektívájának tágabb keretébe látszik illeszkedni, ami arra is magyarázatot nyújt, hogy Esterházynál a tragikus hangvételű alkotásokat követően miért jelennek meg a szerelmi tematika könynyed, derűs darabjai, melyek már egyfajta benső felülemelkedettségről adnak hírt.

Koháry István kötet- és cikluskompozíciói (1720–1722 k.)

Koháry István magyar nyelvű versei az 1720-as évek elején, négy külön kötetbe rendezve jelentek meg.⁵⁵ Vagyis míg a költemények egy része már nem sokkal a szerzés ideje után olvasható vált, addig az életmű (feltehetően) korai szövegei csupán több évtizedes késéssel láttak napvilágot. Részint ezért is vált vita tárgyává a költő börtönverseinek keletkezési ideje.⁵⁶ De a kiadványok címlapjairól hiányzó szokványos bibliográfiai adatok is hozzájárultak a bizonytalanság növeléséhez. A kiadás helyén kívül azonban ezek többnyire kiolvashatók a kötetek különféle szövegösszetevőiből: a szerző nevét a sorok vagy a strófák kezdőbetűiből összeálló akrosztichonok, a kiadás (és a szerzés) évét pedig a Koháry által bőséggel alkalmazott kronogramok adják meg.

Koháry műveiben rejtett évszámjelölések meglehetősen sokféle szövegformában jelentkezhetnek: kötet- és füzet cím, vagy ezek alatt elhelyezett, rímes vagy rímtelen közlés, illetve a ciklusok végén fel-feltűnő rövid, rímtelen, kolofonszerű zárlat és verscím egyaránt tartalmazhat kronogramot. A késői nyomdába adás okozta zavarokat azonban az évszámjelölések csak növelik, ha a kritikai kiadás jegyzeteinek kronogram-feloldásait vesszük figyelembe. A helyzet szerencsére mégis jobb ennél: az évszámfeloldások felülvizsgálata azt látszik igazolni, hogy Koháry nagyon is következetesen alkalmazta a kronogramokat a keletkezési és a kiadási év jelölésére. Ettől függetlenül azt persze nem tudhatjuk, hogy a költő által ilyenformán megadott évszámok a keletkezési évek tekintetében mennyire fedik a valóságot. Noha a kötet paratextusainak, valamint az elvetett változatoknak a vizsgálata arra enged következtetni, hogy a műben megjelenő szerzői önreflexiók mögött nem mindig a valóság áll, a lírai alany közlései ugyanis referencializálható és fiktív elemeket egyaránt magukba olvasztanak,⁵⁷ a kronogramok következetes alkalmazása inkább azt a feltevést támasztja alá, hogy a börtönversek ténylegesen

55 Koháry latin nyelvű műveket is írt: *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 16, *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000, 603. (A továbbiakban: RMKT XVII/16 – a főszövegben zárójelben a kötetbeli sorszámmal utalok rá.)

56 SZIGETI, *Appendix...*, i. m., 677–678; VARGA, *Megjegyzések...*, i. m., 95–96; CSANDA Sándor, *Koháry István börtönverseinek keletkezése*, *Irodalmi Szemle* 1986/4, 361–371, 367; MARÓTHY Szilvia, *Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről = Tév/hit: Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Bp., reciti, 2018, 9–28; RMKT XVII/16, 595; 597–598.

57 *A vasban vert rabnak...* című költemény előtt álló paratextusban az áll, hogy „egyszer irt versemet nemis jobbitottam”, noha a fennmaradt kézirat alapján bizonyosan tudható, hogy a kötetben a vers átdolgozott változata jelent meg: RMKT XVII/16, 133.

a rabság idején keletkeztek. Ettől a végső formába öntés ideje természetesen eltérhet, hiszen a kéziratok, illetve a szerzői kiadások különbségei egyértelműen utalnak a nyomtatványok előkészítése idején végbement módosításokra. A szövegek utólagos javítgatása, átírása, a ciklusok megkomponálása és paratextusokkal való ellátása nyilvánvalóan Koháry költői tudatosságára, nem pedig a szerzői megnyilatkozások által sugallt spontán szövegeközlésre vall.⁵⁸

Koháry alkotói tudatossága tükröződik versciklusai felépítésében is. A költő szerkesztési eljárásait tekintve két fő típus különíthető el; az egyik csoportba azok a művek tartoznak, melyek egy-egy – különféle paratextuális jellegű kísérőversekkel körbevett – epikus költeményt foglalnak magukba (*A meggyükerezett rabságos bánatnak [...] ágain kinőtt fűzfaversek, Keseredett rabnak [...] ébren alvva látott álma, Üdömulatás közben szerzett versek*). A másik típust a versciklusok hagyományos, csupán lírai komponensekből építkező válfaja alkotja (*Sok féle kereszttel..., Elvénuilt embernek búsuló gondolati*). Érdekes módon e két típus elsőként nem önálló, hanem tömbszerű formában jelentkezett: a *Sok óhajtással [...] szerzett versekben* a ciklusalkotó szövegegységek egy nagyobb kompozíció egymástól tartalmi és formai szempontból egyaránt jól elkülönülő részeit képezik. A ciklusok lírai narratívái között azonban nem fedezhető fel valódi folytonosság, összetartozásukat az alapvető tematikus egyezés, vagyis a börtönköltészeti jellegesen túl csupán a kronológiai rendező elv látszik megalapozni, a kronogramok szerint ugyanis a kötet az 1683 és 1685 között keletkezett versek gyűjteménye. Koháry e vélhetően elsőként nyomdába került kiadvány kötet szerkesztési mintájával hamar szakított, s a nagyobb, önálló szövegegységeket képező versfüzéreket külön kötetekben jelentette meg. Ezek mindegyike egy-egy eltérő élethelyzetre vonatkozó versel meg, s csak az ehhez szorosan kapcsolódó alkotásokat tartalmazza.

Az alábbiakban a költő első és utolsó kötetkompozíciójának, illetve előbbi egyik ciklusának felépítését vizsgálva kísérlem meg bemutatni, hogy Koháry szerkesztményei milyen alaposan átgondolt logikai összefüggések szerint épülnek fel. Fontos figyelembe venni, hogy e líratípus dominánsan meditatív jellegű, ezért a szövegegységek közötti kapcsolatok felderítéséhez elsősorban az összefüggést alkotó értelmi-gondolati szálak, illetve a tárgyalásmód változó nézőpontjainak meghatározása vezethet el.

Előbb azonban érdemes még kitérni a szerzőnél igen nagy bőséggel szereplő paratextusok sajátosságaira is. Kohárynál a kötet- és ciklushatárokon gyakran jelennek meg olyan prózai vagy verses közlések, melyek önálló poétikai ranggal vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kevéssé bírnak. Találhatunk példát kötet-cím alatt vagy ciklus végén elhelyezett rövid, rímes, magyaros verselésű költeményre; ezek többnyire az írás körülményeibe nyújtanak direkt vagy közvetett bepillantást. A ciklus- vagy kötetcímek alatt elhelyezett prózai közlések általában kronogramokat és a költői eljárást jellemző-pozicionáló utalásokat tartalmaznak. Nemegyszer jelenik meg egy-egy ciklus- vagy kötetzáró alkotás végén kolofon jellegű, évszámot rejtő prózai közlés, mely olykor a szerzési körülmények jelzése

mellett Koháry saját költői működésére vonatkozó utalásokat is tartalmaz, ritkább esetben pedig fohászként funkcionál. Gyakran az adott szövegegység be-rekesztését kapitálissal szedett „vége” szócska is jelzi. A ciklusok és a köteteken belüli egyéb egységek elhatárolásához – a szöveges jelzések mellett, illetve néhol helyett – a nyomtatványok tipográfiai eszköztárának használata is hozzájárult.

A Koháry-féle paratextusok egy másik fontos csoportját képezik a szövegegységek elején, illetve néha végén is elhelyezett nyitó, illetve záró versek. Ezek legjellegzetesebb típusát *A kegyes olvasóhoz* címzett versek alkotják. A cím ellenére e versek gyakran egyáltalán nem tartalmaznak aposztrófét, csupán a később kibomló főtéma felvezetését szolgáló tartalmi közlések. E költeménytípus megszólításos formájú alcsoportja az olvasóhoz való odafordulás mozzanatát a befogadói attitűd instruálására használja fel: a szerénykedő formulák és a mentegetőzés a korszakban bevett retorikai eszköz (*captatio benevolentiae*), mellyel a szerző az olvasó jóindulatát kívánja megnyerni. A szövegegységek végén található, lezáró funkciójú és önéletrajzi utalásokat tartalmazó vagy isteni dicséretet megfogalmazó költemények vagy egyáltalán nem kapnak címet, vagy az csupán szerepük jelölésére szorítkozik (például *Verseim végének vége*). A felvezető jellegű verstípus másik válfaját a lírai szubjektum egyéni áhítatának hangot adó darabok képviselik, ezek megszólítottjai a szentkultusz körébe sorolható közismert alakok. A verscsoport legritkább típusát a szerencseversek alkotják, ilyen áll a *Sok óhajtás közben [...] szerzett versek*⁵⁹ és az *Üdömulatás közben szerzett versek* elején, mindkét esetben a második helyen.

A kötetek és a ciklusok elején szereplő verscsoportnál nagy hangsúly esik egész szövegegységre kiterjedő hatókörük jelzésére. E versek minden esetben számozatlan oldalakon szerepelnek; sajátos tipográfiai jellemzőjük, hogy szövegük általában kurzív szedésű, ami szintén különállásukat emeli ki. Az *Üdömulatás közben szerzett versek* elején három paratextus áll, az első *A kegyes olvasóhoz* szól, ennek szedése még normál betűtípusú, a másik kettő, eltérő jellegű bevezető költemény szövege azonban már kurzív szedésű. A két különböző paratextustípus elhatárolását jelzi *A kegyes olvasóhoz* végén lévő nyomdadíz is. A fentiekből jól látható, hogy Koháry szerzői versesköteteinek tipográfiai jellegzetességei nagy gondnal és a kronogramokra jellemző következetességgel lettek kialakítva.

Az 1720-ban megjelentetett *Sok óhajtás közben [...] szerzett versek* öt füzetből áll, és összesen hat ciklust tartalmaz.⁶⁰ Az első két ciklus szoros összetartozását több tényező is jelzi;⁶¹ a szembetűnő verstani egyezéseken túl erre mutat a közös füzetben való elhelyezés, a ciklusok közötti címlap hiánya, illetve az is, hogy a versfüzetek darabjai a kötetvégi lajstromban is egyetlen egység részeként lettek feltüntetve. A másik négy füzet már egymástól jól elkülönülő szövegegységeket, két, paratextusokkal ellátott líriko-epikus költeményt és két rövidebb versciklust

59 Noha a vers kivételesen számozott oldalon található, tartalmi szempontból mégis úgy tűnik, hogy paratextuális szerepet tölt be, és néhány formai eltérés is elkülöníti a ciklus többi darabjától.

60 RMKT XVII/16, 598.

61 MARÓTHY, *Börtönben...*, i. m., 20.

foglal magába. A második füzetből kezdve a szerző által alkalmazott versforma megváltozik, a költő a módosított Balassi-strófa⁶² használatáról átvált a négysoros felező tizenkettesekre, az akrosztichon pedig vagy teljesen eltűnik a versekből, vagy csupán a strófakezdő betűkre korlátozódik.

A kötet olyan életrajzi narratívát jelenít meg, mely a megszólaló rabságának kezdetétől egészen szabadulásáig ível. A mű kronogramjai az 1683-as évtől 1685-ig jelölik az időbeli előrehaladást, ami pontosan lefedi a szerző munkácsi rabságától szabadulásáig tartó időszakot. Mint már volt róla szó, az egyes ciklusok tartalmi elemeiből ennek ellenére sem vehető ki a versbeli szubjektum rabságának voltaképpeni története: az életrajzi utalások viszonylag ritka és következtelen jelentkezése miatt nem beszélhetünk fokonként kibomló, az évszámjelölésekkel megfelelésben álló lírai narratíváról. Úgy is mondhatnánk, hogy a ciklusok mikronarratívái nem állnak össze egységes makronarratívává, annak homályos vonalai csupán a nyitó versfüzér és a kötetzárlat elszórt referenciális utalásaiból olvashatók ki. Mivel az első ciklus belső rendje kevésbé szembeűnő logikát követ, mint ami Koháry egyéb megkomponált alkotásaira általában jellemző, a ciklusok közül bővebben csak ennek elemzésére térek ki.

Az első ciklus kötetnyitó szerepe miatt az elejére helyezett versek funkciója is többrétűnek mutatkozik. Véleményem szerint az *Üdönk múlására...* nem vers-, hanem cikluscímnek tekintendő, az azt követő, a költő sajátos *ars poeticáját* megfogalmazó vers (15. sz.) pedig olyan számozatlan oldalon szereplő paratextus, amely egyszerre funkcionál az egész kötet és a ciklus felütéseként.⁶³ E feltételezést egyfelől Koháry címadásainak logikája támasztja alá: feltűnő, hogy a kötet cikluscímei mindig tartalmaznak kronogramot; annak pedig, amikor hiányzik az évszám, mindig megvan az oka, például a *Némely Istenes könyörgések* esetében maguk a verscímek jelölik a szerzés idejét. A külön címlapra helyezés elhagyását a kötetcímlap közelsége mellett az is indokolhatta, hogy Kohárynál a kiemelés ilyen formája mindig az előtte lévő szövegrésztől való elhatárolást szolgálja, itt viszont – a megelőző szövegegység hiánya miatt – erre nyilvánvalóan nem volt szükség.

62 „Nem tizenkilences sorokat ír, hanem háromszor hatos osztású tizennyolcasokból alakítja ki a szakaszokat.” – JELENITS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkori, bú nélkül nem élte = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 351–364, 362.

63 Vö. RMKT XVII/16, 605. – A kötet lírai énje itt úgy jeleníti meg magát, mint aki a versszerzést akadályozó tényezőkkel is oly módon küzd meg, ahogyan a megverselt élethelyzet nehézségeivel. A költői tevékenység a lírai én számára egyszerre szolgálat (vö. MERCS István, *Labanc költő kuruc fogságban: Koháry István labancsága a Thököly-fogságban keletkezett versek alapján = Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013, 33–56, 55.), terapeutikus módszer (vö. LACZHÁZI Gyula, *Dietetika és költészet a XVII. században = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2005, 271–280, 279.) és a sztoikus etika egyik alapelveinek applikációja (vö. JELENITS, *i. m.*, 363.). A fűzfapoézisra vonatkozó kitételek pedig a költői program formai aspektusát reprezentálják. Vö. MARÓTHY, *Koháry...*, *i. m.*, 472.

A zavart voltaképpen a költemény címnélkülisége okozza. Feltehető azonban, hogy e helyütt a címadás egyszerűen funkciótlanága miatt maradt el; Koháry a felvezető szerepű verseket egyébként is általában *A kegyes olvasóhoz* címezte, és amikor lehetősége volt rá, igyekezett kerülni a címhalmozást. A második ciklus esetében valószínűleg az évszámjelölés és az akrosztichon kiírásának kettős kényszere miatt szerepeltetett közvetlenül egymás alatt két címet, ezeket viszont az eltérő szedés alkalmazásával gondosan el is különítette egymástól. A feltevést az is erősíti, hogy a cím az egyik kéziratot szövegváltozatban is cikluscímként van feltüntetve.⁶⁴ A vers végén álló nyomdász szintén az alkotás kiemelt szerepére utal.

A rá következő szerencsevers kötetkompozícióban betöltött funkciója ugyan csak többrétű. Ebben a lírai én rabsága úgy jelenik meg, mint a szerencse forgandóságát igazoló élettapasztalat; ez az önsorsértelmezés pedig – a vers kiadványbeli pozíciójából eredően – rávetül az egész kötetre, amely így a barokk korszak egyik legkedveltebb témájának példázataként is olvasható.⁶⁵

De térjünk rá az első ciklus kompozíciójának vizsgálatára. A külső és belső nézőpontok ciklusbeli változtatása az elmélkedés eltérő stációit jelöli, melyek bensőleg emelkedő tendenciát, aszcenzív jelleget mutatnak. E strukturáló elv ugyan az egyes alkotásokban is gyakran érvényesül, ám hatóköre általában korlátozott marad. Az első verscsoport (16–19. sz.) az aktuális élethelyzet különböző szempontú értelmezését végzi el, majd a vélt külső és belső okok (a szerencse forgandósága, bűnös élet) felmutatása után a lírai alaphelyzet átértelmezésére tér át. Erre a befelé forduló, egyéni sorssal keresztényi alapon számot vető egységre következő hazafias vers is szervesen illeszkedik a ciklus tematikájába: a költemény megszólalója, aki a versfűzér közvetlen kontextusában rabként jelenik meg, az ország területének török rabiga alá kerülése miatt kesereg.⁶⁶ E széles társadalmi-történeti kitekintés kifelé forduló attitűdje – visszatérve a szűkebb perspektíva alkalmazásához – a családtagok képzeletbeli felkeresésének gesztusában folytatódik. Ebben az egységben az elme azért jut különösen fontos szerephez, mert a megszólaló énjének olyan elemét képviseli, amely képes érintetlen maradni a fizikai rabság korlátaitól (21; 25. sz.). Ugyanakkor az elmemotívum a főúri életforma világi vonásait kritikával ábrázoló tágabb keretbe illeszkedik (21–25. sz.). A lírai én figyelme a méltóságviselés negatív vonzataival való számvetést követően kezd újra befelé fordulni: a megszólaló a ciklus legfontosabb versében (25. sz.) a lelken elhatalmasodó bánattal a korábban már elő-előtűnő sztoikus gondolatok felerősítésével próbálja felvenni a küzdelmet. E szakaszban a lelki élet formálására történik kísérlet, a „kénytelenység” elfogadásának (26. sz.) és a nyughatatlan elme megzabolozásának sztoikus maximái szerint (27. sz.). A ciklust berekesztő költemény a szorosabb értelemben vett cikluskezdő vers (17. sz.) kozmikus képalkotását eleveníti fel, de a

64 RMKT XVII/16, 605.

65 E sajátos példázatosság voltaképpen Koháry egész életművét áthatja.

66 Koháry költeményében a *fertilitas Pannoniae* a *Querela Hungariae* toposszal együtt jelenik meg: MERCS István, *Nemzettoposzok – labanc kézben: Esterházy Pál és Koháry István magyarságertelmezése = Esterházy Pál, a műkedvelő..., i. m., 435–456, 444.*

térbeliség helyett az évszakok ciklikus változásának tapasztalatát idézve meg. E mulandóságvers lezáró funkciója mellett egyúttal előkészíti a következő ciklus nyitó költeményét is, mely az újév kapcsán szintén a mulandóság gondolatát állítja a középpontba, immár hangsúlyozottan személyes megközelítésben. A korábbiakból már kiderült, hogy az első ciklus szorosán kötődik a második ciklus lírai narratívájához: az előbb említett lelki emelkedés íve is igazán csak a két ciklus együttesében bontakozik ki. A második ciklus, a *Rabságban heverve [...] koholt versek* a megelőző ciklus első pillantásra véletlenszerűnek tetsző belső rendjével ellentétben azonban már szembetűnő logikát követ: a liturgikus évkör valós idejüként feltüntetett ünnepeire való reflektálás válik ciklusszervező elvvé. Az aszcenzív jelleg a böjti időszak bűnbánati gondolataitól a reményt adó krisztusi győzelem (húsvét) felett való örvendezésig eljutó lírai történet esetében már világosan kivehetővé válik.

Az első kötet sok összetevőjű, terjedelmes versanyagával éles ellentétben áll Koháry utolsó több költeményből összeállított nyomtatványa, az *Elvénuilt embernek búsuló gondolati*. A költő időskori műve egy oldalszámozás nélküli, vékony füzetben jelent meg, a kronogramok szerint 1721-ben. A kiadvány szerzőjére sem a címlap, sem akrosztichon nem utal, ám a stílus jellegzetességei éppúgy Koháryra vallanak, mint a szövegben szereplő életrajzi utalások. Ebben a magyar viszonylatban különlegesnek számító kompozícióban a *memento mori* népszerű barokk tematikájának képzőművészeti megközelítése és irodalmi műfajai keverednek.⁶⁷ A kötet tartalmának gerincét egy hosszabb költemény alkotja, melyet három rövidebb paratextus vesz körül. A címlap előtt rövid, emblematiszoros négy soros vers áll, mely egy *memento mori* jellegű metszet alatt helyezkedik el, és a megszólított olvasót saját halála elkerülhetetlenségével szembesíti. A nyomdadísszal kettéválasztott cím már előrevetíti az érzelmi és értelmi megközelítés egymásra következő stációit. Koháry a címlap mögött *A kegyes olvasóhoz* címzett költeményt helyezte el, ebben az alapszituáció bemutatására oly módon kerül sor, hogy az öregedés hiányállapotként megjelenített állapotrajza a főszöveg személyes hangvétellű halál-elmélkedését készíti elő. Míg a zárlatbeli metszet a kötet eleji képkompozíció elemeit csupán redukált formában ismétli meg, a képet kísérő szöveg a korábbi négy sorosról háromstrófányira duzzad, s a halálra való emlékezést immár normatív lelki diszpozícióként mutatja fel. Különösen figyelemre méltó, hogy az idős költő e kis terjedelmű kötetében képes volt teljességgel mellőzni a más műveiben igencsak gyakran érvényesülő, jellegzetesen barokk terjengősséget: egy feszes szerkezetű, logikus felépítésű és egyéni hangú halál-elmélkedés-kompozíciót alkotott meg.⁶⁸

67 A halál a barokk kori képzőművészet és irodalom kedvelt témája volt: LACZHÁZI Gyula, *Vanitas és memento mori = A magyar irodalom története*, I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 410–421; André CHASTEL, *A barokk és a halál = Uó., Fabulák, formák, figurák: Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1984, 95–114.

68 Részletesebb elemzéséhez lásd: HERNÁDY Judit, *Koháry István lírai meditációi az emberi élet végéről*, Forrás, 2018, 65–79.

Összegzés

A vizsgált költők versesköteteinek belső rendje a fentiek tükrében arról árulkodik, hogy a kötet- és a ciklusszerkezetek síkján egyaránt tetten érhető a tudatos komponálási szándék, vagyis a művekben szereplő költemények elrendezése a legtöbb esetben nem tekinthető véletlenszerűnek, különösen akkor nem, ha versfüzérékről, ciklusokról van szó. Továbbá – bár a kötetek összeállítása során gyakran különféle típusú vendégszövegek is fontos szerephez jutottak – a kiadványok szövegösszetételének sajátosságai mégis önálló szerzői koncepció meglétére utalnak.

Listius László a nemzeti önszemlélet topikus elemeit hasznosítva a török elleni harcra kívánt buzdítani, a *Magyar Márs* első felét ezért a sorsfordító jelentőségű csata epikus feldolgozásának szentelte, míg a kisebb jelentőségű lírai darabokat a második szövegtömbben helyezte el. Beniczky „rithmusai”-t – mellőzve mind a hazafias, mind a szerelmi tematikát – a személyes bűnbánat és a morális didaxis szolgálatába állította. Esterházy verseinek első összeírása már csírájában tartalmazta az 1670-es versgyűjtemény kompozíciójának néhány jellegzetességét. A versfüzér bővítése a gyűjtemény ciklusokra tagolódásával járt együtt, a tervezett verseskönyv elkészült részeinek első tagját, az istenes-didaktikus tartalmakat megszólaltató első ciklust az új változatban már egy szerelmi verssorozat követi, mely világi témája ellenére sem függetlenedik teljesen a megelőző ciklus világnézeti háttérétől. Koháry István ciklusaira leginkább a benső történések, a lírai szubjektum érzelmei és értelme közötti küzdelem logikája szerinti építkezés jellemző. A költő kötetei így markánsan meditatív jellegükkel, egy-egy egzisztenciális válsághelyzet személyes hangú, sztoikus-keresztény megközelítésű értelmezésével tűnnek ki a korszak magyar nyelvű költészetének korpuszából.

Mindazonáltal a kötetkompozíciók lehetséges mintáinak feltárása még további vizsgálatot igényelne, ahogyan a 17. század ciklus- és kötetszerkesztési gyakorlatát is elengedhetetlen volna áttekinteni ahhoz, hogy tágabb irodalomtörténeti keretben is megfelelő módon lehessen értékelni a magyarországi barokk udvari költészet alkotóinak fent elemzett eljárásait.

Összefoglaló

Tanulmányomban a 17. századi magyar nyelvű udvari költészet négy alkotója, Listius László, Beniczky Péter, Esterházy Pál és Koháry István kötet- és cikluskompozícióit vizsgálom. Listius, Beniczky és Esterházy esetében a teljes magyar nyelvű életművet áttekintem, míg Kohárynál néhány példa alapján mutatom be, hogy a korszak nem elsőrangú költői is milyen tudatosan alakították ki az egyes alkotásokat összefogó nagykompozícióikat. Az elemzések révén az is érzékelhetővé válik, hogy e négy rokon szemléletű, hasonló társadalmi háttérű alkotó mennyire eltérő arculatú költői életművet hagyott hátra.

**Volume and cycle compositions in Hungarian court poetry
based on the works of László Listius, Péter Beniczky,
Pál Esterházy, and István Koháry**

In my paper I examine volume and cycle compositions by four representatives of seventeenth-century Hungarian court poetry, László Listius, Péter Beniczky, Pál Esterházy and István Koháry. I provide an overview of the entire Hungarian oeuvre of Listius, Beniczky and Esterházy, while in the case of Koháry I offer selected examples showing how second-rank poets of the era consciously constructed their great compositions, which created coherence across the individual works. Furthermore, the analysis reveals that despite the similarities between the views and the social background of the four poets, they produced poetry of a vastly different nature.

KRITIKAI LAPOK

Szolyka Hajnalka

Leporolt klasszikusok, aktualizáló olvasatok

ONDER Csaba, *Festina lente: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Eger, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2020.

Onder Csaba 2020 őszén a Pandora Könyvek 42. darabjaként megjelent tanulmánykötete többségében korábban publikált szövegeket rendez újra olyan tematikus és kronologikus egységekbe, amelyek nemcsak az újraolvasás, de az újraértés lehetőségét is magukban hordozzák. Az újraolvasás nem pusztán a közölt szakirodalmi munkák szintjén jelenik meg a kötetben. Az egyes tanulmányok által feldolgozott problémakörök is arra biztatják az olvasót, hogy poroljon le néhány régóta a könyvespolcán álló kötetet, vagy friss szemmel olvassa újra azokat a szövegeket, amelyeket olyan rendszeresen forgat, hogy talán már bele is kényelmesedett azok készen kínált, hagyományozódó olvasataiba.

Ahogy azt az *Előszó*ban a szerző is megfogalmazza, a kötet címadása reflektál egyneműség és különös harmónia párhuzamos jelenlétére a szövegekben, amely a *festina lente* (lassan siess) szállóige egyik képi ábrázolásában, lepke és rák egymás mellé helyezésében is láthatóvá válik. A tanulmányok összegyűjtése az évek során elvégzett munkát összegző szándékot, míg a szövegek sajátos kölcsönhatásai a látszólag eltérő olvasatok harmóniáját viszik színre. Onder a dekonstrukció eszköztárát használva billenti ki az általa tárgyalt szövegeket azok bebetonozottnak tűnő pozíciójából. Kánonon kívüli, vagy legalábbis ritkán tárgyalt és túlkanonizált műveket egyaránt megszólít az első két fejezetben (*Határsértő olvasatok*, *Rögzült olvasatok*). Mindkét szövegtípushoz filológusi pontossággal és a gyakorlott hermeneuta eszköztárával nyúl. A filológusi olvasásmód abban is megmutatkozik, hogy a tanulmányok mindegyike erősen reflektál az elemzett szövegek szóhasználatára, egyes szavak etimológiájára, valamint a szójelentések mögött feltárható mélységekre.

A *Határsértő olvasatok* fejezet első tanulmánya Ráday Gedeon *Parnasszusi leckze* című episztolájának elemzésén keresztül szól az epigonizmus történetéről az eredetiség követelményéhez fűződő viszony átértékelésének változásait és a fogalom (térbeliből időbeli) paradigmaváltását bemutatva. A Gyöngyössi Jánost leckéztető Ráday, a norma őre mind a népszerű szerzőt, mind követőit megszólítja. Intéseiben a szolgálai követés láttán megjelenő horatiusi bosszús mosolynak nyoma sincs, a harag és verbális agresszió diszkurzív kifejeződése viszont Onder alapos elemzésének tanúsága alapján egyértelműen megjelenik a szövegben.

A második tanulmány Berzsényi Dániel nyelvújításban betöltött pozícióját értelmezi Berzsényi *Antirecensiójának* olvasásán keresztül. Onder szerint az irodalom hagyományközösségi identitásformálásban vállalt szerepéből adódó felértékelődése idézte elő a korabeli hatalmi harcokat, így a nyelv megújításának ügyét mint hatalmi diskurzust jeleníti meg. Berzsényi számára a nyelvkérdés a közjó egységes szolgálatának feladatául értelmeződik, a harcokból igyekszik kimaradni, amit kortársai távolságtartó neutralitásként értenek. Berzsényi dilemmáját, hogy részt vegyen-e a vitákban, és ha igen, milyen mértékben, Onder Berzsényi antik polgárjogban való jártasságának ismeretében és az *Antirecensio* végén felhozott példa alapján a személyesértés elkerülésének kívánalma, illetve a közügyekkel kapcsolatos viszályokban való állásfoglalási kötelezettség összeütközéséből eredő konfliktus felől olvassa. A tanulmányból megismerhetjük Berzsényi álláspontját a személyeskedő vitákkal kapcsolatban a Kölcsey-recenziót megelőző időkből; e gazdag háttéranyag pedig elősegíti a határsértő Kölcsey-szöveg hatásának és Berzsényi reakciójának megértését. A tanulmány utolsó szakaszában a mottóként már felvillantott sziklaüregben nyugvó bölcs sárkány zavarosnak tűnő hasonlatát bontja ki Onder, a szöveg filozófiai és mitológiai kontextusát is áttekintve. A nemzet például értelmezhető ellenségei számára félelmetes sárkányként, a bölcs ember pedig egészen addig rejtőzik sárkányként barlangjában, amíg a távozásra nyomós oka, figyelmére érdemes kihívás nem áll elé. Nem ez a kötet egyetlen tanulmánya, ahol a szerző nem elégszik meg egyetlen új olvasattal, és nem köteleződik el egyetlen jelentés mellett, hanem több irányban is megnyitja az értelmezés lehetőségét.

Az első fejezet harmadik, egyben utolsó tanulmánya a magyar nyelvújítási harc gendervetületével foglalkozik. Onder az *Új szellem, vagyis Újmagyarok útja Helikonra* című 1824-es, Szegeden megjelent satirikus pamfletet a darab női szereplőire koncentrálnak vizsgálja. Hipotézise, hogy a neológiaellenes diskurzus tudatosan teszi tárgyává a férfiak „feminin” vonásait. Onder értelmezésében a háromfelvonásos komédia különösképpen célja Kazinczy Ferenc hiteltelenítése azáltal, hogy demonstrálja, „a neológia másságát kifejező nyelvi kevertségnek” a nemi szerepek vonatkozásában társadalmi analógiája is van (66.). A tanulmány a darab kapcsán az ájulás kultúrtörténetével, annak orvosi és kulturális jelentéretegeivel is számot vet. A zárlatban Szemere Krisztina életének és pályájának bemutatásával illusztrálja az alkotói tevékenységet végző nők a darabban is felismerhető kortárs megítélését. E munka három nagyobb egysége három különálló tanulmányként is megállná a helyét, miközben a szövegek szervesen kapcsolódnak egymáshoz. Egymás mellé rendezésük/összekötésük megteremti annak lehetőségét, hogy a nyelvújítás és kora jelenségeihez új, izgalmas szempontokat is működtetve fordulhassunk.

A *Rögzült olvasatok* című fejezet első szövege a *Parainesis* elemzi, felhívva a figyelmet arra, hogy a mű korábban született értelmezései híján vannak a retorikai szempontok működtetésének. A *Parainesis* nem is illeszkedhetne jobban ebbe a fejezetbe, klasszikus példáját adva a mindenki által ismert, de alaposan kevesek által vizsgált szövegeknek. Onder nehezményezi, hogy a Kölcsey-filológia fél-

reteszi a művet, meg sem próbálja azt Kölcsey beszédvilága és retorikai iskolázottsága felől olvasni. Egy alaposabb *Parainesis*-értés érdekében Kölcsey retorikai programját vázolja fel, főként az *Egyházi beszéd* alapján, és szembesíti a szerkesztett beszédekkel szemben támasztható általános retorikai elvárásokkal. A korábbi *Parainesis*-receptióval szemben a szöveg arányos szerkesztettsége mellett áll ki, felhívva a figyelmet azokra a gesztusokra, amelyekkel a szakirodalom szűk keretek közé szorította a művet.

A fejezet második tanulmánya Arany János *Toldiját* elemzi polgári jogi szemlélet alapján. Elemzéséhez Onder alapos kutatómunkát végzett a jogtörténet tárgykörében, és jogi kategóriák értelmezésének segítségével bizonyítja be, hogy Arany művében ezeket következetesen figyelembe véve alakította a cselekményt. Leginkább a vértagadás polgári vétkének bemutatását helyezi középpontba, de a bectelenítés, öröklés és hatalmaskodás kérdéskörét is elemzése tárgyává teszi. Foglalkozik azzal is, hogyan dolgozza bele Arany az Ilosvai-féle, kissé visszamaradt, behemót Toldi-képet saját *Toldijába*.

A kötet harmadik nagy egysége, a *Klasszikusok olvasása* Krúdy Gyulát és Szabó Magdát szövegeiken keresztül mint olvasót is vizsgálja. Ez Krúdy esetében inkább az események, történések olvasását, míg Szabó Magdánál a Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel között kirajzolódó konfliktus fikatív Kölcsey-monológban történő boncolgatását jelenti. A Krúdy újságírói indulását bemutató tanulmány a zsurnalisztika iránt már egészen fiatalon érdeklődő fiú első „nagy sztoriját”, a tragikus tuzséri hipnózist vizsgálja. A Salamon Ellával történtek azért keltettek nagy érdeklődést, mert az övé volt az első regisztrált haláleset az orvostudomány történetében, amely hipnózis közben történt. A tanulmány egyrészt a hipnózis iránti korabeli érdeklődést, valamint a gyakorlat orvosilag bizonytalan státuszát mutatja be, másrészt pedig Krúdy izgalmas részletekre és karakteralkotásra érzékeny írói vénájának első átütő sikert hozó munkáját ismerhetjük meg ebben a szövegben. A nyelvújítás korának genderkérdéseit tárgyaló tanulmányhoz hasonlóan itt is megjelenik a nemi szerepek szempontja: míg a hatósági vizsgálatok végül epilepsziával magyarázzák a lány halálát, a hipnotizált Salamon Ella szomorú sorsára Krúdy a végzetes tudásvágyban (Ella csillagásatról és a szellemvilágról is olvasott, kitörve a kor női olvasóktól elvárt érdeklődési köréből) találja meg a magyarázatot. A fejezet másik, Szabó Magda *A csekei monológ* című szövegét elemző írása az esszé címét viselő gyűjteményes kötet fülszövegében megfogalmazott alkotói, irodalomtörténeti és filológusi ars poeticát vizsgálja. A fülszöveg által körvonalazottak alapján mutatja be Onder, hogyan – és miért úgy – olvas az író, illetve a filológus Szabó Magda, és hogyan egészíti ki egymást ez a két nézőpont úgy, hogy az esszéből különleges státuszú szöveg lesz. *A csekei monológban* megkonstruált Kölcsey-monológ az elhallgatott tényeket rendező alternatív narratívába, ennek megalkotásához pedig mind filológiai, mind szépírói tehetségét működtetnie kellett az írónőnek. Onder arra is rámutat, hogy a monológ segítségével a Kölcsey szerepébe való behelyezkedés valósul meg, ez a fajta azonosulás a megalkotott karakterekkel pedig Szabó Magda regényeinek is jellemző vonása.

Az utolsó fejezet (*Appendix: Hermeneutics and close reading*) két angol nyelvű tanulmánya a kronológiai rendet megbontva, de a kötet filológiai mélyelemzései közé szervesen illeszkedve tárgyalja Káin és Ábel történetét, illetve Franz Kafka *Az átváltozás* című művét. A fejezet első tanulmányát Umberto Eco *A rózsza neve* című regényéből származó, Berengár holtteste megtalálásának körülményeit leíró jelenettel nyitja. Mielőtt a test Adso és Vilmos szeme elé tárul, el kell húzniuk egy ponyvát, amely mint lehulló lepel érthető, így játékba hozva az apokalipszis 'felfedés, feltárás' jelentéseit. Adso elpirulásán és borzongásán keresztül a szemérem elleplezésének, illetve az apokalipszisben láthatóvá válásának borzongató lehetőségét tárja elénk. Az apokalipszisben megvalósuló látás mellé Onder Jacques Derrida filozófiájának segítségével a hallás lehetőségét helyezi, így bevonva a gondolatmenetbe Káin és Ábel történetét, Ábel áldozatiságát és némaságát tárgyalva. *Az átváltozással* foglalkozó tanulmány zárja a fejezetet, és egyben a kötetet is. Onder a Vladimir Nabokov Kafka művet bemutató amerikai előadásából kibontakozni látszó értelmezés kiterjesztésével olvassa a művet. Elemzésében rámutat, hogy sem Gregor teste, sem a Samsa család lakása nem konkretizálható térben, és szegmentáltságuk, ábrázolhatatlanságuk rímeli egymásra. A szöveg mellett, hogy fontos adalék az elbeszélés értelmezéséhez, általánosságban is rámutat, hogy a leegyszerűsítő, már az olvasás elején általánosító attitűd hogyan tudja korlátozni, akadályozni a befogadással járó megspórolhatatlan munka elvégzését. Zárótanulmányként remekül reflektál a tanulmányköteten végigvonuló, a szövegek szoros és aprólékos olvasását célul kitűző értelmezői technikára. Ahogy a berögzült olvasatokat felforgatja, az olvasatlanság helyébe pedig izgalmas olvasási ajánlatokat helyez, Onder megteremti tárgyalt szövegei és a mai olvasó között a kapcsolatot. A kötet tanulmányai kiválóan alkalmazhatók lennének a tanárképzésben, ezáltal képlékenyebbé válhatnak a közoktatás berögzült olvasatai, a szövegek pedig érdekesebbé a fiatal olvasók számára. Különösen igaz ez a nyelvújítás gendertémáit, a *Toldit*, valamint a Kafka elbeszélését tárgyaló szövegekre, amelyek a kor viszonyainak kontextusában történő elemzés mellett felkínálják az ezt az olvasóréteget leginkább lelkesítő eljárást: a számukra először gyakran elérhetetlennek tűnő szövegek által felvetett problémák aktualizálásának lehetőségét.

Pálfy Eszter

Lokális emlékezet, nemzeti kultusz

VADERNA Gábor, *Honnan és hová? Arany János és a nagyszalontai hagyomány*, Bp., Reciti, 2020 (Vitæ, 1).

Arany Jánost, kultikus nemzeti költőnket legutóbb a 2017-es emlékévként, a 200. születési évforduló esemény- és kiadványsorozata tette láthatóbbá a szélesebb társadalmi nyilvánosság számára. Általánosságban is igaz, hogy az efféle alkalmak nemcsak egy-egy életmű irodalomtörténeti újragondolásának lehetőségét teremtik meg, de a már meglévő kultusz alakítására, saját korhoz igazítására is teret biztosítanak. Az Arany-kultusz formálásának lehetősége hatványozottan adatott meg Vaderna Gábornak, aki 2017-ben a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum megújuló kiállításának kurátora volt. E kiállítás rendezésének tapasztalatai alapján született meg a Reciti Kiadó gondozásában 2020-ban megjelenő *Honnan és hová? Arany János és a nagyszalontai hagyomány* címet viselő kötet.

Vaderna könyve nem az első szakmunka az elmúlt évekből, amely Arany János és a (valamifajta) hagyomány kapcsolatát tárgyalja: Milbacher Róbert 2009-es monográfiája¹ a magyar kulturális emlékezet Arany-hagyományát vizsgálta, Tarjányi Eszter 2013-ban megjelent kötete² Arany János parodisztikus hagyományhoz való viszonyát elemezte, de éppígy említhetjük az „Ősszel”: *Arany János és a hagyomány* című, Szilágyi Márton szerkesztésében 2018-ban megjelent tanulmánykötetet³ is (amely egyébként egy előző évi, szintén évfordulós konferencia anyagát gyűjtötte össze). Török Zsuzsa ez utóbbiról írott kritikájában az „Ősszel” kötet jellemzőjeként tünteti fel, ám Milbacher és Tarjányi könyvére is érvényesnek tartja a *hagyomány* szó kettős használatát: állítása szerint e kötetek közös meggyőződése, hogy nemcsak arra érdemes válaszokat keresni, milyen hagyományokból merítenek Arany művei, de arra is, miként válik az idők során maga az Arany-életmű is hagyománnyá.⁴ Vaderna Gábor könyve nemcsak azáltal tűnik a fenti kötetek által kijelölt irány felvállalt folytatójának, hogy a *hagyomány* szót a kötet cím mellett a fejezetcímekben is hangsúlyosan szerepelteti: fontosabb ennél, hogy Arany nagyszalontai származását középpontba állítva a hagyomány-

1 MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009.

2 TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013.

3 „Ősszel”: *Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 2018.

4 TÖRÖK Zsuzsa, „Ősszel”. *Arany János és a hagyomány*, ItK, 2019/6, 864–867, 864.

nak ugyanezt a kétirányú megközelítést alkalmazza. Amint Vaderna könyvének *Bevezetéséből* kiderül, esetében a módszertani megfontolást a személyes tapasztalat is alátámasztotta: „Nagyszalontát a kiállítás rendezése során sűrűn és azóta is olykor látogatván nemcsak azt kellett megértenem, hogy mit jelentett Arany János számára a szülővárosa, hanem azt is, hogy a nagyszalontai közösség számára milyen nagy jelentősége van ma is a költőnek és életművének.” (9)

Vaderna könyve az Arany-hagyománnyal foglalkozó bevezető fejezetet követően az új kiállítás különböző terei (emeletei) szerint tagolódik fejezetekre: ennek megfelelően részletesen foglalkozik a költő helyi, életrajzi és kultikus hagyományával (földszint, 1. és 2. szint), személyes terének muzealizációjával (3. szint), majd a záró fejezetben a kiállítás címadó költeménye, a *Honnan és hová?* című Arany-vers elemzésén keresztül Arany János és a modernitás viszonyát értelmezi. Nincs tehát könnyű helyzetben az az olvasó, aki egyértelműen meg akarja határozni a könyv műfaját: a kötet tulajdonképpen egyszerre fogható fel egyfajta grandiózus (bár képek nélküli) kiállítási katalógusnak, illetve több tudományterület (irodalom-, társadalom- és művészettörténet, történet- és néprajztudomány, muzeológia) metszéspontján álló Arany-monográfiának. Ez a köztes műfajiság persze kiküszöbölhetetlenül adódik a könyv megszületésének speciális körülményeiből: Vaderna, amikor a kiállításra való szüntelen reflexióval vázolja fel Arany életrajzát vagy kultikus megítélését, óhatatlanul a tudományos szakember és a kurátor megszólalási pozícióit váltogatja. Az esetek nagy többségében ez a két beszédmód jól illeszkedik egymáshoz, sőt, kifejezetten izgalmas végigkísérni, hogyan következnek a különböző tudományos kutatások eredményeiből a konkrét múzeumrendezési megoldások. Ugyanakkor mindezzel együtt is feszül némi ellentmondás a könyv koncepciója és elemzései között: a retorikai keret szerint az olvasó könnyed virtuális sétán vesz részt az Arany-múzeumban („még mielőtt megkezdénénk sétánkat életének tárgyai között” [81.], „a Csonka torony legfelső szintjére értünk, ahol elengedjük látogatónk kezét” [209.]), az értelmezések mélysége és a mozgatott szakirodalmi anyag mennyisége azonban egyértelműen fajsúlyosabb szöveget adnak.

Az *Arany-hagyomány* című bevezető fejezet egyrészt a hagyaték kalandos történetét ismerteti, s így bemutatja a nagyszalontai múzeum történetét a kezdetektől 2017-ig; másrészt az új kiállítás létrehozásának háttérében álló új muzeológiai elképzeléseket rögzíti. A hagyaték története, amint arra a fejezet ráirányítja a figyelmet, szoros összefonódásban áll Arany helyi kultuszával. Arany halála után, 1882-ben a nagyszalontai közösség elszántnak és tetterre késznek mutatkozik: a legenda szerint már a temetésről hazafelé tartva elhatározzák, hogy Arany tiszteletére emlékszobát rendeznek be, valamint kisdédóvót létesítenek, az viszont már tény, hogy az Arany Emlékbizottság még abban az évben létrejön. A tervezett emlékszoba 1885-ben nyílik meg, abból a jelentős, tárgyakat, könyveket és kéziratokat egyaránt magába foglaló hagyatéki anyagból, amelyet a költő fia, Arany László juttatott el Budapestről Nagyszalontára, s amely a mai napig az Arany-múzeum alapját képezi. A hagyaték másik része Budapesten maradt: Voinovich Géza

irodalomtörténész, Arany életrajzi monográfiája és az Arany kritika kiadás-sorozat elindítója ebbe a hagyaték részbe is beházasodott akkor, amikor elvette feleségül Arany László özvegyét, Szalay Gizellát. Mindazok a kéziratok, könyvek és dokumentumok azonban, amelyeket Voinovich otthonában, a saját maga által is „Arany-múzeumnak” nevezett budai villában forgatott, teljes mértékben elpusztultak Budapest 1945-ös bombázásakor. Hogy milyen anyagokat őrzött ez a hagyaték, arról Voinovich Arany-biográfiájából és más szakmunkáiból részletes képet alkothatunk, az adatok ellenőrzésére és új kutatásokra azonban soha nem volt és nem is lesz mód. A történet paradox voltát Vaderna a privát és a nyilvános viszonya felől értelmezve fogalmazza meg: „Az Arany-hagyomány zavarba ejtő sajátossága, hogy a nyilvános és a privát határainak átlépése nem mindig történt meg, s egy sajátos köztes nyilvánosság is létrejött, amennyiben nagy tudást halmozhattunk fel olyan, valaha volt privát tárgyokról és dokumentumokról, amelyek utóbb már nem voltak hozzáférhetőek a legszűkebb nyilvánosságban sem.” (15.)

Mindebből azonban az is következik, s Vaderna könyvének megszületése csak tudatosítja ezt, hogy a nagyszalontai Arany-múzeumra még véletlenül sem tekinthetünk provinciális vidéki emlékezhelyként, Nagyszalontára pedig afféle, a nemzeti emlékezethez képest másodrendű kultuszápoló közösségként. Ami Arany egykori tárgyaiból, kézírataiból, dokumentumaiból tárgyi valójában is rendelkezésre áll a mai napig, az mind a hagyatékna a költő halála óta Nagyszalontán őrzött részéből származik. Amint Vaderna leírja, ezt az anyagot is megtépázták a történelem viharai: mivel a hagyaték a trianoni döntéssel Románia területére került át, sokáig nem nyílt tér múzeumi fejlesztésekre, a második világháború során pedig körülbelül a tárgyak harmada odaveszett (a fosztogató szovjet katonák elszívták még Arany János halála előtt csak félig elszívott pipáját is). Vaderna könyvének tanúsága szerint azonban így is jelentős és számottevő mindaz, ami megőrződött. A 2017 előtti kiállítás 1957 óta volt látogatható változatlan formában: a 2017-es évfordulón nemcsak a kiállítás újrendezésére került sor, de a múzeumépület felújítására és a tárgyi anyag restaurálására is.

Az olvasó virtuális körbevezetését Vaderna a múzeum földszinti terében kezdi, ahol Nagyszalonta történelmének anyaga kapott helyet. Ez a helyi hagyományra foglalkozó fejezet Nagyszalonta első írásos említésének történeti feltárásától kezdve Arany koráig követi nyomon nemcsak a település történelmét, de saját múltjához való viszonyát is. Természetesen fontos szerepet kap a Toldi-mondakör és a nagyszalontai Csonka torony: ez utóbbi annál is inkább, mert az Arany-emlékmúzeum 1899 óta változatlanul ebben az épületben található. Vaderna mind a Toldiak szalontai tartózkodása, mind a torony kapcsán regisztrálja, ahogyan az ezekről számot adó utókor történeteiben „egymásra csúsztak helyi hagyományok, történelmi tudás és az utóbb Arany által is befolyásolt kulturális emlékezet” (49.), s e különböző típusú hagyományok szétszalazására vállalkozik. A Csonka tornyot a könyv különleges jelentőségű és szimbolikájú emlékezhelyként látatja: különböző fennmaradt források segítségével szemlélteti, hogy a torony évszázadokon át

végigkísérte a város történelmének minden jelentős eseményét, a Toldiak életét, a török pusztítást és a hajdúk harcait – s kíséri tovább ma is, Arany-múzeumként. Vaderna elemzése szerint akkor, amikor az 1890-es években Nagyszalonta városa úgy dönt, a Csonka toronyban renndezi be az Arany-múzeumot, egyúttal átértelmezi saját múltját is, hiszen a torony ettől kezdve nem a város régmúlt történelmére emlékeztet, „hanem arra, amiként mindegyre a város szülötte, Arany János emlékezett” (75.). Nagyszalonta történelmét Vaderna traumákkal teli történetként vázolja fel: így lesz értelmezésében „a Csonka torony átépítése és átértelmezése a helyi, traumatikus kulturális identitás meghaladására tett modernista kísérlet” (78.), s így válik Arany János a város kulturális emlékezetének valamiféle felszabadítójává. A fejezet tehát kiválóan példázza a hagyomány szó kettős értelmének használatát: Vaderna nemcsak arra keres választ, milyen módokon tűnnek fel a szülőváros hagyományai a költői életmű egyes részeiben, hanem arra is, miként hatott Arany alakja Nagyszalonta közösségi emlékezetére, hogyan épült be az Arany által is formált hagyomány a város emlékezetpolitikájába.

A kötet legterjedelmesebb (és talán legizgalmasabb) egysége az Arany életrajzi hagyományát tárgyaló fejezet. Vaderna a múzeum első emeletén elhelyezett, egykor Arany tulajdonát képező tárgyi anyagon keresztül mutatja be a költő életútjának szakaszait, társadalomtörténeti kontextusba helyezve annak mozzanatait. Kitűnik ebből a részből az is, hogy a múzeumban kiállított tárgyak és a különböző szakirodalmi munkák felhasználásán túl milyen remekül hasznosítható a társadalomtörténeti szempontú elemzéshez az Arany-levelezés, amelynek kritikaikiadás-sorozata 2015-ben vált teljessé. Vaderna értelmezése remekül rávilágít, hogy a múzeumban kiállított tárgyak (leginkább a fiatalkori darabokra vonatkozóan) nemcsak azt mutatják meg, milyen tárgyi világ vette körül a költőt, de arról is információt szolgáltatnak, hogy Arany milyen életszakaszoknak vagy kapcsolatoknak tulajdonított kitüntetett szerepet saját életében. A múzeumban megtalálható például egykori diákládája: Vaderna szerint az a tény, hogy a láda egyáltalán Arany életében megőrződött (Arany halálakor is a lakásában volt), arra utal, hogy erősen kötődhetett hozzá. Hasonló példa lehet az a szintén kiállított réz kávéfőző, amelyet Arany valószínűleg még 1847-ben kapott Petőfitől ajándékba, s amelyet alighanem a Petőfi-barátságára emlékezve tartott nagy becsben.

A múzeumban található Arany-kéziratok közül Vaderna a *Murány ostroma* kéziratát tünteti fel az egyik legértékesebbnek; e fejezetben az 1847-ben keletkezett mű története (elfeledése) azt a társadalmi változást is érzékelteti, amely Arany és a vele egykorú és hasonló társadalmi státuszú társai karrierjét évekre megütöri. Az 1848-as forradalom, majd a szabadságharc után megváltozó társadalmi viszonyok természetesen nemcsak egyes művek elmaradt recepciójáért felelősek, de teljes életpályákra is hatással voltak. Nagyon izgalmasan példázza ezt a fejezetnek az a része, amely Arany nagykőrösi tanári korszakát, az 1850-es éveket vizsgálja, egy, a kiállításban megtalálható tanári tablóból kiindulva. A tabló utólagos konstrukció, Aranyról és tanártársairól a későbbi évekből elérhető képeket gyűjti egybe („nem annyira azt mutatja meg, hogy milyenek voltak e professzorok, ha-

nem hogy mivé váltak” [119.]), ugyanakkor erre támaszkodva Vaderna a különböző életpályákat felvázolva pontos képet rajzol egy generáció karrierjének tipikus alakulásáról. Azért is tanulságos ez az elemzés, mert kiderül belőle, hogy noha kultusza mérhetetlenül nagyobb, Arany 1860-as évektől Budapesten folytatódó pályája többé-kevésbé konvergál nagykőrösi tanártársaiéval: „amikor e nemzedék tagjai végre ismét kaptak némi mozgásteret, a tudományos intézményrendszer kulcspozícióit szerezték meg az egyetemeken, az Akadémián és egyéb intézményekben” (122.).

Arany későbbi, fővárosi életszakaszát a múzeumban számos olyan tárgy teszi láthatóvá, amelyeket a költő ajándékba kapott. Amint arra a könyv rámutat, az ajándékozás jellegzetes szokás volt a 19. század második felének polgári értelmiségi társadalmában: „az értelmiségi kapcsolati hálók kulcsfigurái szimbolikus módon is kifejezték egymástól való függésüket” (144.). Vaderna kiemeli, hogy az ajándékok közül több is nőktől származott: olyan nőktől, akik (a számukra lehetséges kereteken belül) a korabeli köz- és társasági élet aktív részesei voltak; elemzése szerint ezek az ajándékok azt szimbolizálhatták, hogy Arany társadalmi presztízst a „női oldal” is elismeri. A kiállításban megtalálható például Arany íróasztala, amelyet a „pesti hölgyektől” kapott, egy lantlábú asztalka, amelyet Zirzen Janka, a budapesti tanítóképző igazgatója adományozott neki, illetve azok a borítékba helyezett babérlevelek, amelyeket a szalonjukról ismert Wohl nővérek egyike, Janka gyűjtött Aranynak itáliai utazásán, méghozzá Vergilius sírjáról és Tasso házának romjainál.

A múzeum második szintjén berendezett kiállításrész (és a könyv következő fejezete) Arany kultikus megítélését állítja középpontba. Hogy Arany kultusza már életében megkezdődött, arról eddig is voltak információink, Vaderna könyvében azonban hangsúlyos szerepet kap az a tény, hogy a költőt legelőször szülővárosa helyezi kultikus pozícióba. Nagyszalonta 1856-ban (mindössze négy évvel Arany elköltözése után, mindössze harminckilenc éves korában) rendel olajfestmény portrét Barabás Miklóstól, amelyet a városháza tanácstermében akarnak kifüggeszteni. Különösen érdekes mozzanat, hogy Arany, leveleinek tanúsága szerint, azért örül a felkérésnek, mert „e nemes tett a közvélemény méltó elismerésével fog találkozni”, és „szép oldalról tünteti fel Szalontát, mely eddig jóformán csak a nagyfülü disznórul volt országhírű” (171.). Vagyis: mindenekelőtt afelől értékeli a szándékot, hogy Szalontát ez a hozzá mint elismert költőhöz kötődő gesztus ismertebbé és megbecsültebbé teheti országszerte. A kiállítás több portrét is felvonultat, Aranyt több különböző életkorban ábrázolva, s Vaderna kiemeli, hogy a múzeum, amikor (lényege szerint kultikus helyként) magát a kultikus hagyományt is tematizálja, voltaképp „egyszerre emlékezik Arany Jánosra és immár arra is, amiként egy közösség emlékezik rá” (181.).

A kiállítás harmadik emeletén Arany akadémiai szobájának rekonstrukciója található. A *személyes tér muzealizációja* című fejezet a magánélet nyilvánosságra hozásának kérdéseit és Arany lakhatási körülményeit járja körül. A szoba, amint Vaderna összefoglalja, Arany életének szinte minden szegmenséről elárul valamit

a látogató számára: „egyszerre lenyomata [...] egy egész életpályának [...] és egy nagyvárosi értelmiségi élet utolsó pillanatának; egyszerre mutatja meg a tárgyak gyűjtésének polgári kultúráját és a személyes vonzalmat bizonyos habituális társadalmi gyakorlatokhoz [...]; egyszerre sűríti magába a közszereplő reprezentativitását (szalon), egy professzionális írástudó mindennapi munkaeszközeit (dolgozószoba) és a magánember intimitását (hálószoba).” (189.)

Az utolsó fejezet némiképp eltér az eddigiektől, egyetlen vers részletes elemzését nyújtva: a kiállításnak címet adó *Honnan és hová?* című, a *Kapcsos könyv* gyűjteményében fennmaradt, 1877-ben keletkezett Arany-vers keletkezési körülményeit, korabeli recepcióját és értelmezéseit áttekintve kínál új olvasatot a szövegről. Vaderna szerint ebben a kifejezetten modern poétikájú versben a modernitástól való félelem jelenik meg: mert „senki sem érezte át olyan mélyen a 19. század második felének nagy eszme- és társadalomtörténeti változásait, mint ő” (207).

S ezt a megállapítást akár tovább is gondolhatjuk: a Vaderna által szóba hozott eszme- és társadalomtörténeti változásoknak a része az is, ahogyan Arany a magyar nemzet kultikus költőjévé válik. Takáts József egyik kultusztörténeti tanulmányában⁵ azt a folyamatot elemzi, amelynek során a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején kialakul az a nemzeti alapú gondolkodás, amely napjainkig is áthatja az életünk szinte minden területét. A nemzet mint emlékezetközösség Takáts megfogalmazása szerint „emlékezetszocializációs intézmények és eljárások sokasága által jön létre”, s ezek közé az intézmények és eljárások közé sorolja az írói kultuszok létrehozásának gyakorlatait is. Az Arany körül kiépülő kultusz kétségtelenül illeszkedik ebbe a sorba: Vaderna könyvében is számtalan példáját találjuk annak, ahogyan a fővárosi irodalmi intézményrendszer nemzeti emlékezetet konstruál Arany alakján keresztül. Takáts ugyanakkor arra figyelmeztet, nem szükségszerű, hogy az írói kultuszokhoz minden esetben nemzeti nézőpontból közelítsünk: „gondolhatunk helyi vagy szubkultúrákra és a hozzájuk kötődő identitásokra is, még akkor is, ha nehezen tévesztjük szemünk elől a nemzeti kultúrát – merthogy rajta keresztül látunk.” Vaderna könyvének alapvető jelentőségét ebben a mozzanatban látom: amikor Arany János alakját a helyi, a nagyszalontai hagyomány felől közelíti meg, ráirányítva a figyelmet kisebb közösségek emlékezetpolitikai és hagyománykezelési stratégiáira, akkor sikeresen járul hozzá ahhoz, hogy ne csak a nemzeti emlékezetten keresztül lássunk.

⁵ TAKÁTS JÓZSEF, *A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok = Kultusz, mű, identitás (Kultusztörténeti tanulmányok 4.)*, szerk. KALLA ZSUSZA, TAKÁTS JÓZSEF, TVERDOTA GYÖRGY, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005, 46–54.

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

Balázs-Hajdu Péter

Haza, a magasba

Koháry István jelentőségéről

„Én nem bánám, ha néha-néha meglátogatna a Szomorúság. Mondjuk, havonta egyszer. Vagy inkább félévenként. Elüldögélhetne itt. Még be is sötétítenék a kedvéért. Összehúznám magam. És sajogna, sajogna a szívem. De hogy mindennap eljön! Na nem, azt már mégsem!” – Lázár Ervin méltán népszerű mesekönyve, *A Négyszögletű Kerek Erdő* nyitányában a beszélő egy olyan maga teremtette világba menekül, ahol a hozzá hasonló, korántsem hibátlan, de alapvetően jó szándékú figurák társasága szabadítja meg az elviselhetetlen magánytól.¹ Ez a megoldás általánosan elterjedt, de nem kizárólagos. A klasszikus retorika ugyanis négy olyan toposzt ismer, amely a lélektani rossz (*malum*) elkerülésére szolgál, s ezek közül csak az egyik az irodalmi eszképzizmus kézenfekvő eszköze, a kikerülés (*evitatio*).² A rideg valóság elől legegyszerűbb a fikció erdejébe rejtőzni. Folytatva a sort, a lélektani rosszat szabadulás (*liberatio*), kisebbités (*imminutio*) és elviselés (*tolerantia*) által is el lehet kerülni.

Jelen dolgozat a 17. századi főúri poéta, Koháry István vershagyatékának árnyaltabb megítéléséhez kínál értelmezési keretet.³ E költőnek élete egy bizonyos szakaszában szintén meghatározó élménye volt a gyötrelmes egyedüllét, ámde a fentiekől tökéletesen eltérő retorikai-poétikai megoldásokat választott önmaga vigasztalására. Vegyük például az alábbi verszárlatot:⁴

Versemet végezem, az bánat, jól érzem, hozzám visszatére,
Ült mellém újban most is az Farsangban, csak szállást sem kére,
Nem lehet lakása, másutt maradása, de nem száll szívemre.

Kérlek, bánat, kérlek, hogy kikergettelek, bocsásd meg vétkeket,
Romanom kellenék, s éppen elepednék, ha úznéd kedvemet,
Engedd, hogy csendesen szívem pihenessen, ne búsíts engemet.

1 LÁZÁR ERVIN, *Bemutatkozunk* = L. E., *A Négyszögletű Kerek Erdő*, Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó, 1985, 5–21.

2 A retorikai fogalmakat a *Kis magyar retorika* definícióit követve használom: SZABÓ G. ZOLTÁN, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988.

3 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 16, Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei, s. a. r. KOMLOVSZKI TIBOR, S. SÁRDI MARGIT, Bp., Balassi, 2000 (a továbbiakban: RMKT), 51–373. Digitalizált formában lásd: <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/rozsnyai-d%C3%A1vid-koh%C3%A1ry-istv%C3%A1n-petr%C5%91czy-kata-szid%C3%B3nia-%C3%A9s-k%C5%91szeghy-p%C3%A1l-versei/> (2021. 03. 31.)

4 RMKT, 35. sz., 19–20. vsz.

Látjuk, ebben az alkotásban is a fenti meséhez hasonló képzet- és fogalomkör jelenik meg, csakhogy ehelyütt a vers beszélője egészen másként viszonyul a problémához, mint a Lázár Ervin-i menekülő figura. Ő, miután hasztalan próbált elszökni a bánat elől, kénytelen lesz elviselni azt egészen addig, amíg nem éri el végső célját, a szabadulást.

Tudniillik börtönben van.

Deus dat cui vult – Isten annak ad, akinek akar. Ez volt a Koháry-család jelmondata, mely Koháry II. István gróf esetében igazán találónak bizonyult.⁵

A katona-politikus-költő Koháry 1649-ben született a felvidéki Csábrág várában.⁶ Udvarhú főúri család sarjaként a nagyszombati jezsuita kollégium után a bécsi egyetemen folytatott bölcséleti-teológiai tanulmányokat. A császárváros fényűzése eleinte magával ragadta, s a bőkezű szülői apanázst előkelő öltözékek, mutatós fegyverek, pompás lovak vásárlására fordította, ám később már a pazarló életmód inkább visszatetszést keltett benne, s ezeket „a jó Béccsel együtt megúnván”,⁷ 1667-ben befejezte a tanulmányait és hazatért. Miután édesapja egy ütközetben elesett, I. Lipót császár őt tette meg a füleki vár főkapitányának. Ebbéli minőségében hamar megkörnyékezte a Habsburg-ellenes felkelés vezére, Thököly Imre, de hiába próbálta a kuruc ügynek megnyerni a fiatal várkapitányt, Koháry továbbra is a bécsi udvar híve maradt. Elkötelezettségéért még több uralkodói kegyben részesült: 1681-ben ezredessé léptették elő, királyi tanácsossá és aranykulcsos kamarássá nevezték ki.⁸

Erőskezű vezető volt, sikeresen harcolt a török ellen. Az erdélyiek és a törökök egyesült serege 1682 szeptemberének elején kezdte meg Fülek ostromát. Koháry elszántan tartotta a várat a túlerővel szemben, de a császáriaktól további segítséget nem kapott. Az elkeseredett őrség a háta mögött kiegészített az ostromlókkal, s a vár feladásával szabad elvonulást nyertek. Ő maga viszont fogságba esett.

Így vette kezdetét Koháry háromévi raboskodása. Előbb a regéci vár börtönébe zárták, elég zord körülmények közé. Innen sikertelen szökési kísérlete után Munkácsra vitték, ahol úgyszintén nagyon mostohán bántak vele. Megtörni s a maguk oldalára állítani azonban nem sikerült. Thököly politikai helyzete időközben (1685-re) megnehezült. Értékes túszt ezért a nagyobb biztonság érdekében Tokajra, majd Sárospatakra, végül Ungvárra szállíttatta. Cserébe ugyan nem egyezett bele, de kuruc foglyok szabadon bocsátása fejében hajlandó volt enyhíteni Koháry rabságán: levették nehéz bilincseit, végre meleg ételt kapott, esetenként

5 Géza von CSERGHEÖ, *Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*, 8–14, Nürnberg, Bauer und Raspe, 1887/88, 318.

6 Az életrajzot javarészt Illéssy János tanulmánya után állítottam össze: ILLÉSSY János, *Gróf Koháry István élete és munkái*, Karcag, Szódi S[ándor], 1885.

7 Az 1667 januárjában kelt levelet Thaly Kálmán ismerteti: THALY Kálmán, *Koháry István tanulókori leveleiből*, Századok, 1876, 395.

8 NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VI, Pest, Ráth Mór, 1860, 291–292.

vendégeket is fogadhatott. Ungvár elestével szabadult ki. Állhatóságáért Lipót egyebek mellett grófi címmel ruházta föl, és örökös jogon neki ajándékozta Fülekét.

Pályafutása ezután kezdett el igazán felívelni. Altábornokként 1686 augusztusában seregével részt vett Buda felszabadításában, majd Eger ostromával folytatta a török kiűzését. Az újabb haditettek során súlyosan megsebesült; agyúlövedék nyomorította meg a jobb karját, s e szerencsétlenség következtében katonai hivatása véget ért. Ám a barokk életideált megtestesítő Koháry politikai csillaga a változékony időkben, ingadozó viszonyok közepette is tovább emelkedett. A csúcra 1714-ben ért, ekkor választották országbíróvá. (Sebesülése óta írásképtelen lévén, ebbéli minőségében ő lett az első magyar hivatalos névbélyegző tulajdonosa.⁹) 1720 után egyre inkább visszavonult az államügyektől, idejét többek között versei gondozásának szentelte. Élete során komoly vagyont tett szert, melyet nagyrészt szerzetesrendeknek és egyházi iskoláknak adományozott. A szolgálatában álló Gyöngyösi István több művét is neki ajánlotta. 1731. március 29-én halt meg, életének 83. esztendejében. Garamszentbenedeken temették el a benedekrendi templom sírboltjában.

A történeti munkákból egy rettenthetetlen hadvezér tekintélyt parancsoló alakja tárul elénk. Kézenfekvő volna a szerzői profilt is ehhez igazítani, ahogyan mondjuk lehetséges irodalmi elődje, Zrínyi Miklós teszi az *Obsidio Szigetiana* című, heroikus szellemű eposz megalkotásával. Csakhogy a Koháry formálta költői önarckép (*quid affectet quisque*) szöges ellentéte a történetinek, ő ugyanis jobbra küzdelmes életének tényszerű, ámde érdektelen és/vagy eseménytelen jeleneiből építi imázsát.¹⁰

A narratív verseskötetek hagyományára általában Francesco Petrarca *Daloskönyvéig* (*Canzoniere*) szokás visszatekinteni, noha természetesen Petrarcanak is voltak irodalmi előképei.¹¹ A *Daloskönyv* azonban egyedülálló hatást gyakorolt a nyugati világ költészetére; nyomában a lírai versciklusok mindinkább önéletrajzi jellegűvé váltak.¹² Petrarca ezt a válogatást *Népnyelven írt dolgok töredékeiként* (*Rerum vulgarium fragmenta*) emlegette, s az életmű további, latin nyelvű részével szembeállítva lekicsinylően olyan csekélységnek vallotta, melyet csak játékból próbált ki. Ennek ellenére hosszú évtizedeken keresztül, egészen a haláláig dolgozott rajta.

9 CZOBOR Alfréd, *Az első hazai hivatalos névbélyegző*, Magyar Könyvszemle, 1926, 133–138.

10 A kérdés külön tanulmányt érdemel. Társadalmi vonatkozásairól Hajzer-Módlí Éva írt kitűnő disszertációt a közelmúltban: HAJZER-MÓDLI Éva, *Szerepek és imázsépítés: Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és gondolkodásmódja*, doktori értekezés, Bp., 2018.

11 ZEMPLÉNYI Ferenc, *A petrarkista verskötet = Z. F., Műfajok reneszánsz és barokk között*, Bp., Universitas, 2002 (Historia Litteraria, 11), 13–21.

12 Teodolinda BAROLINI, *Az én az idő labirintusában: Rerum vulgarium fragmenta*, ford. LENGYEL Réka = *Petrarca: Kalauz az életműhöz*, szerk. VICTORIA KIRKHAM, ARMANDO MAGGI, Bp., Kortárs, 2018, 68.

A *Daloskönyv* végső alakjában 366 költeményt tartalmaz, melyek zömét a költő által csak Laurának nevezett rejtélyes nőalak ihlette. Úgy tudni, Petrarca 1327. április 6-án gyulladt szerelemre, amikor az avignoni Szent Klára-templomban a nagypénteki misén megpillantotta az akkor tizennégy éves leányt, és noha Laura huszonegy évvel később ugyanezen a napon, vagyis 1348. április 6-án, szintén nagypénteken eltávozott az élők sorából, Petrarca továbbra is, mindörökre őt szerette.

Az a kérdés, hogy a *Daloskönyv* e végső formájában lezárt alkotásnak tekinthető-e, megválaszolhatatlan. A kutatók általában azt feltételezik, hogy ha Petrarcát nem ragadja el a halál, valószínűleg további változtatásokat eszközölt volna a gyűjtemény elrendezésén. Mások szerint viszont a címben is hangsúlyozott töredezettség a szerzői koncepció része, s a műegészből igenis kinyerhető a nagyszerű, éteri szerelemnek valamiféle költői története.

Az egyik különösen radikális megközelítés az elmés francia teoretikus, Jacques Roubaud nevéhez köthető.¹³ Az általa szám-elvűként ismertetett hipotézis azon a felismerésen alapszik, hogy 1327-ben nagypéntek valójában nem április 6-ára, hanem 10-ére esett. Az észrevétel jogos, hiszen alig hihető, hogy az életrajzi adatait máskülönben akkurátusan nyilvántartó Petrarca eltévesztette volna egy ilyen kardinális esemény pontos dátumát. Ám meg kell jegyeznünk, hogy ez a jelenség a korban nem teljesen egyedülálló. Hasonló anomália figyelhető meg Dante Alighieri monumentális költeménye, az *Isteni színjáték* (*Commedia*) esetében is.¹⁴ Az ebben vizionált túlvilági utazást Dante az 1300-as év húsvéti időszakára teszi, melynek során, mint írja, nagypéntek és Gyümölcsoltó Boldogasszony, vagyis a kereszthalál és Krisztus fogantatásának ünnepe egybeesett. A probléma forrása ugyanaz. Gyümölcsoltó Boldogasszony állandó ünnep, március 25-én van a napja. Ezzel szemben nagypéntek mozgóünnep, mely 1300-ban tényszerűen április 8-án volt. Tudnivaló, hogy mindkét költő óriási, alkalmasint ezoterikus jelentőséget tulajdonított a kronológiának, ezért nagyon is indokolt a manipulált dátumok mögött valamiféle rejtett értelmet keresnünk – más kérdés, hogy képesek vagyunk-e rekonstruálni az eredeti szerzői elképzelést.

Jacques Roubaud mindenesetre úgy véli, hogy mivel Petrarca sorsának meghatározó fordulatai mindig ugyanarra a napra helyeződnek, ezért a 366 számozott vers az április 6-i nagypéntekkel keretezett, szükségképpen csak a költészet világában létező ciklust, a *Daloskönyv* évét öleli fel. Ennek értelmében a verseskötetet az egyes alkotások úgy töltik ki, mint egy univerzális kalendáriumot, melyben a versek sorszáma mutatja meg, hogy a kezdőponttól számítva melyik napra kell vonatkoztatni az adott költemény tartalmát. Ezt a hipotézist Roubaud – gyakran figyelemre méltó kreativitásról téve tanúbizonyságot – számos megfeleltetéssel támasztja alá. Végül fordít a módszerén, és a Laura születését leíró CCCXXV. számú énekből (*canzone*) kiszámítja, hogy a titokzatos hölgy születési ideje 1313. február 24., kedd.

13 Jacques ROUBAUD, *Francesco Petrarca rövid életrajza, majd a Rerum Vulgarium Fragmenta szám-elvű elrendezése*, ford. SZIGETI Csaba, Világosság, 2004/2–3, 55–70.

14 BÁN Imre, *Az Isteni Színjáték szerkezete*, ItK, 1983/1–3, 14.

Ezt a kétségkívül provokatív elgondolást azért tartottam szükségesnek referálni, mert rajta keresztül számot vetettünk egy olyan poétikai rendezőelvvvel, melynek lényege a személyes életpálya és az egyházi év kronológiájának egymásra vetítése, aminek segítségével a kompozíció egyfajta misztikus távlatot nyer.

A magyar irodalom történetében az első ilyesfajta „lírai regény” a Balassi Bálinté.¹⁵ Izgalmas, el nem döntött kérdés, hogy Balassi ismerte-e közvetlenül Francesco Petrarca *Dalaskönyvét*, szükségképpen elvi marad az a dilemma is, hogy tükrözheti-e a nagy előd hatását a verskorpusz töredezettsége – mindenesetre a híres Balassa-kódex előlapjára egy 18. századi kéz a *Balassa Bálint verseinek fragmentumi* címet kanyarította.¹⁶

Mint ismeretes, ebben a gyűjteményben Balassi sorszámozott énekei szerelemeket elbeszélő történetekké állnak össze. Ezek közül a legnagyobb ívet az úgynevezett *Nagyciklus* rajzolja meg az ifjúkori fellángolásoktól a mélyebb Júlia-szerelemig, mely végül a csalódott férfi világgá bujdosásával végződik.¹⁷ Régi megfigyelés, hogy az önkéntes száműzetést leíró versek záróstrófaiban a ciklus megfoghatatlanabb sorszámait az 1589-es év konkrét dátumai erősítik meg.¹⁸ A kronológia hangsúlyosabbá válik. Csakhogy Szent Iván (59.),¹⁹ Szent Lőrinc (62.), Szent Bertalan (63.) napjának említése nem hoz létre semmiféle jelentéstöbbletet. Hovatovább a beszélő „sovány böjt”, vagyis nagyböjt alkalmával éppenséggel arról emlékezik meg, milyen jól mulattak annak idején egy társával és két bécsi prostituálttal édesnégyesben (60.).²⁰

Akárhogy is, a Balassa-kódex elrendezése példaértékű volt. Nyomában a 17. századi magyar költészet több igen eltérő karakterű alkotója: Rimay János, Wathay Ferenc, Zrínyi Miklós, gróf Balassa Bálint, illetve Koháry István is ön-életrajzi sémára komponálta versgyűjteményét.

Koháry élete alkonyán, az 1720-as évek során öt kötetben adta közre tíz ciklusra osztott lírai opuszát. Az egyes versciklusok rendszerint egy-egy meghatározó életszakasz köré rendeződnek, ekképpen a személyes élettörténet narratívája teszi az egyes részeket zárt műegésszé. A leghangsúlyosabb epizód a rabság, jó-szerével erre az alapélményre épül a teljes költői program. A kvázi-kronologikus elrendezésnek megfelelően a börtönének történetét az első kötet beszéli el, melynek címe:

SOK ÓHAJTÁS KÖZBEN, ÍNSÉG VISELÉSBEN, ÉHSÉG SZENVEDÉSBEN,
KESERVES RABSÁGBAN, **MUNKÁCS KÖVÁRÁBAN** SZERZETT VERSEK²¹

15 KLANICZAY TIBOR, *A szerelem költője* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961.

16 HORVÁTH IVÁN, *Balassi Bálint verseinek fragmentumi*, Credo, 2018/3–4, 18–39.

17 VARJAS BÉLA, *Balassi Nagyciklusa*, ItK, 1976, 585–612.

18 WALDAPFEL JÓZSEF, *Balassi költeményeinek kronológiája (Első közlemény)*, ItK, 1926, 210.

19 A Balassa-kódex számozása szerint.

20 Vö. LUKÁCSY SÁNDOR, *Balassi Bálint meg az első csoportsex*, Mai Nap, 1995. ápr. 2.

Szemben a továbbiakkal ez a könyv nem csupán egyetlen füzetből áll, hanem öt kisebb fizikai egységből tevődik össze. Ezek közül autentikus hatást egyedül a nyitófüzet tartalma kelt, a maradék négyben utólagosság nyomai figyelhetők meg. Anyaga rendhagyó módon két szorosabban összetartozó ciklusra oszlik.²²

Az első:

ÜDÖNK MÚLÁSÁRA, BÚNK TÁVOZTATÁSÁRA VERSEINKET KOHOLLYUK

Ez a tizenöt (15–29. sz.)²³ verset magában foglaló szakasz kevésbé látszik homogénnek. Vezérgondolata az a felismerés, hogy miközben az élettől elzárt rab egyre az idő múlását sürgeti a szabadulásra várva, visszafordíthatatlanul elmúlik életideje is. A füzért nyitó- és záróvers keretezi, mely utóbbi a keletkezés helyét, idejét és körülményeit rögzíti. Eszerint a szóban forgó költeményeket 1683 karácsonyának hetében szerezték. A dátum – különösen a mélyen katolikus Koháry tollán – messzemenően szimbolikus: a karácsony a megváltó Krisztus születésének ünnepe, mellyel új időszámítás veszi kezdetét.²⁴

A második:

RABSÁGBAN HEVERVE, BÁNAT MŰHELYÉBEN FÁRADVA, HENYÉLÉS TÁVOZTATÁSÁRA KOHOLT VERSEK²⁵

A gyűjtemény tizenkét (30–41. sz.) verset tartalmaz, s ez a szám már előre vetíti a ciklikusan visszatérő idő rendezőelvét, szemben a korábbi lineáris időszemlélettel. A nyitóvers (30. sz.) megerősíti várakozásainkat, a ciklus szorosan kötődik a liturgiai év eseményeihez.²⁶

21 Ha a címben fettel kiemelt betűket római számként azonosítva összeadjuk, 1683-at kapunk, mely a ciklus keletkezésének évszáma. (A számoláshoz fontos tudni, hogy a latin írásmód sajátosságából adódóan a *V* és az *U*, valamint az *I* és a *J* csereszabatosak.) Az ilyen feliratokat kronogrammnak nevezzük. A verses kronogramma az úgynevezett kronosztichon. Koháry István előszeretettel alkalmazta mindkettőt a köteteiben. (Vö. VÉRTESY Miklós, *Koháry István latin kronogramjai*, Filológiai Közlöny, 1973/1–2, 184–185.)

22 Ezt jelzi egyebek mellett a versforma is. A szerző a Balassi-strófa egy általa módosított változatát alkalmazza, melynek utolsó periódusa az eredetihez képest egy szótaggal rövidebb; rím- és ritmusképlete tehát: a6, a6, b6, c6, c6, b6, d6, d6, b6. Ez a jellegzetes forma azonban csak a tárgyalt füzetben, illetve további három, e ciklusok exkurzusának tekinthető költeményben (53., 80., 81. sz.) jelenik meg. A verses életmű további része felező tizenkettes sorokban íródott. Azt a distinkciót, mely szerint előbbit a lírai, utóbbit az epikus jellegű verseiben alkalmazta, nem tartom érvényesnek. Vö. BÁN Imre, *Koháry István = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 203.

23 Az RMKT számozása szerint.

24 Az egyházi ünnepek és az azokkal kapcsolatos tanok kérdésében a Katolikus Lexikon vonatkozó szócikkeire hagyatkoztam: *Magyar katolikus lexikon*, I–XV, főszerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 1993–2010.

25 RMKT 30–41. sz.

JOBB RÉSZÉT KENYEREMNEK MIVEL IMMÁR MEGETTEM,
MÉLTÓ HALÁLOMAT NAPONKÉNT ELVÁRNOM

Felütése hálaadás Istennek, a beszélő megköszöni az irgalmat, hogy új eszten-dőt érhetett. Koháry esetében mindez aligha üres frázis, azonban természetesen ennek is van mögöttes jelentése. 1684-ben Koháry 35 éves. Jusson eszünkbe: ennyi idősen, „az emberélet útjának felén” kezdi meg pokoljárását Dante.

A vers keletkezését a szerző vízkereszt hetére datálja. Vízkereszt ünnepe január hatodika. A magyar elnevezés köztudottan Jézus megkeresztelkedésére emlékeztet: „Azokban a napokban történt, hogy eljött Jézus a galileai Názaretből, és megkereszteltette magát Jánossal a Jordánban. Amikor feljött a vízből, látta, hogy megnyílik az ég, és a Lélek galamb alakjában leszáll rá. Szózat is hallatszott az égből: »Te vagy az én szeretett Fiam, benned telik kedvem.«²⁷ Az ünnep hivatalos neve ennek megfelelően *Epiphania Domini*, azaz *Urunk megjelenése*. Az Úr megjelent és kinyilatkoztatta az üdvösséget, mely a túlvilági boldogság, a mennyországba jutottak állapota. A katolikus dogmatika szerint Isten országa az üdvözítő Krisztus kereszthalála és föltámadása által nyílt meg az egyház népének. Ennek az emlékünnepe a húsvét. Így a vízkereszt az egyházi év két nagy ünnepkörét köti össze: a megtestesülését (karácsony) és a megváltását (húsvét).

Ámde a vízkereszt egyben a farsang kezdete is, amint az négy vegyes tárgyú meditatív költemény (31–34. sz.) után a tárgyalt ciklusban is tematizálódik:

HAJ KI, BÁNAT, ELÖL JÜTT AZ FARSANG,
MAJD VÍGAN LAKJUNK MOSTAN MÁR KEDVÜNKRE

Ez az a vers, melyet a dolgozat elején idéztem. Benne a beszélő a fantázia korlátlan birodalmában keres menedéket a realitás elől, csak hogy a szabadság víziói hamar szertefoszlanak, s ekkor újra számot kell vetnie tényleges sorsával. (Öszszességében ebben, a látszat és a valóság, az élet és az álom összemosódásában ismerzik meg a Koháry-líra világlátása.²⁸)

A farsangi multság felidézését követő eszmélés egybevág a liturgikus idő folyásával. A farsang végeztével, hamvazószerdával ugyanis a nagyböjt bünbánati időszaka veszi kezdetét, Jézus negyvennapos böjtölésének és kínszenvedésének emlékezte. Erről szól a soron lévő (36. sz.) költemény:

26 Vö. MARÓTHY Szilvia, *Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről = tév/hit – Tévedések és tévesztések a régi irodalomban: Fialatok Konferenciája 2017*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Bp., reciti, 2018, 20.

27 Mk 1,9–11. – Az idézet forrása: *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, s. a. r. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2006.

28 A Koháry-életműről írott nagyszerű tanulmányában Varga Imre a technikát az álom-költészet egyik fajtájaként írja le. Vö. VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészet*, ItK, 1973, 501–513.

HAMVAS SZERDÁT ÉRVE, HAMVAT ÁMBÁR FEJEMRE NEM VÉVE,
MÁR ELHITTEM, HAMUVÁ ÉS PORRÁ VÁLIK TESTEM,
NEM KELL HÁT HIZLALNOM, SŐT BŐTÖLÉSRE KELL FOGNOM

Az ábrázolt konkrétumok vélhetőleg ezúttal sem nélkülözik a valóság alapot. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a költő valóban szükségét szenvedett volna ezekben a napokban. Ámde az éhezés motívuma a fentiek értelmében úgyszintén spirituális tartalommal ruházható fel: az együtt-szenvedés (*compassio*) megvalósításával.²⁹

Ugyanakkor a 32–35. strófákban a beszélő egyértelművé teszi, hogy az üdvözülés záloga mégsem ez, hanem az istenfélelem. Ennek megfelelően készül az utolsó ítéletre:

Nem veszik kérdésben, voltam-é Regécben keserves fogságban,
Ott volt-é ínségem és keserűségem mostoha sorsomban,
Munkácson is fogva, nagy sokat koplalva jártam-é az vasban.

Semmit mindezekről, se több effélékrül nem fognak kérdezni,
Ördögnek fullánkját s megvetett hálóját tudtam-é kerülni,
Tudom, hogy megkérdik, s elölkerekedik, s meg fogják vizsgálni.

Bűnnek rút mocskában s undok rútságában hányszor keveredtem?
Örvény veszélyében s kifolyó mérgében mely sokszor kevertem?
Testemnek kedvezve s lelkemet megsértve mennyiszor vétkeztem?

Özvegyen s árvákon s ügyefogyottakon könyörült-é szívem?
Lenyomott ügyekért, szenvedt sérelmekért megszólalt-é nyelvem?
Ezeknek jóvára s pártjok fogására indult-é fel kedvem?

Ahogy azt Balassi kapcsán már említettem, a nagyböjt a lelkiismeret vizsgálatának ideje. A katolikus híveknek ebben az időszakban meg kell gyónni bűneiket, hogy a húsvéti szentáldozás kötelezettségének eleget tehessenek. A szentgyónásra való felkészülésben az úgynevezett lelki tükör nyújt segítséget. Ez egy olyan kérdéssorozat, mely hozzásegít a minden részletre kiterjedő gyónáshoz. Ilyennek tekinthető a fenti szakasz is. A beszélő csak ezzel számot vetve érzi úgy, hogy méltóképpen ünnepelheti Krisztus feltámadását a következő (37. sz.) versben:

ELÖL JÜTT AZ HÚSVÉT, ÖRÜLJÜNK, VIGADJUNK,
HÁLÁKAT IS ADJUNK ISTENNEK

A húsvét ó- és újszövetségi aspektusa is központi szerepet tölt be a tárgyalt versciklusban. Ószövetségi előképe a *pészah*, mely a kivonulás (*exodus*) ünnepe is. Mint emlékeztető, a haragvó Isten tíz csapással sújtotta Egyiptomot, megtörve

²⁹ Evidens gondolat a jezsuita neveltetésű Koháry számára. Vö. Loyolai Szent IGNÁC, *Lelkigyakorlatos könyve*, ford., szerk. BÁLINT József, HEVENESI János, MORLIN Imre, RÓZSA Elemér, RUPPERT Pál, JUHÁSZ Mária, Bp., Szent István Társulat, 1986 (A Lelki Élet Mesterei, 2), 191.

a fáraót, aki ezért engedélyezte, hogy a rabszolgaságban élő zsidók elhagyják az országot. Az Ószövetség tükrében Isten a szó betű szerinti értelmében is lehet szabadító.

Az Újszövetségben a húsvétvasárnap a feltámadás napja (*dominica resurrectionis*), a liturgikus év legnagyobb ünnepe. Erre épül a keresztény hívek jövőbeli reménye aziránt, hogy az evilági zárandoklás az örök hazába fog átvezetni. Az Újszövetség tükrében a feltámadás szabadulás a mulandóságából.

A tanítások szerint a megváltás végül a Szentlélek kiáradása által teljesedett be, mely esemény a feltámadást követő ötvenedik napon történt; ez a pünkösd. Ennek várása ihleti az alábbi (38. sz.) költeményt:

HÚSVÉT UTÁN NEMSOKÁRA MAJD ELVETŐDIK PIROS PÜNKÖSD NAPJA

A versek ezután nem követik tovább az egyházi év folyását. A záróakkordokban a beszélő az elkerülhetetlen halálra készül (39. sz.), váratlanul mégis sorsának jobbra fordulását tapasztalja (40. sz.), végül az eddigieket halmozással (*congeries*) összefoglalva (*recapitulatio*) zárja ciklusát (41. sz.).

Azt gondolom, fontos jelenségnek voltunk tanúi az imént, mégpedig a következő okokból adódóan.

A klasszikus retorika régóta megkülönbözteti egymástól a szó szerinti (*litteralis*) és az átvitt (*allegoricus*) jelentést. Az allegorikus beszédmódnak ugyanakkor több alakzata is van, melyek közül a spirituális vonatkozású gondolati síkot az *anagógé* fejezi ki. Ez a kifejezés magyarul felvezetést jelent, minthogy a figyelmet a magasabb rendű szférára, a keresztény teológia fogalmi rendszerében tehát a mennyek országára irányítja.

Koháry lírájának jellegzetessége az eszkatológikus szemlélet, a végső dolgok: a halál, a végítélet és az üdvösség célulví megközelítése. A tárgyalt ciklus, vagyis a *Sok óhajítás közben, ínség viselésben, éhség szenvedésben, keserves rabságban, Munkács kővárában szerzett versek* poétikai újszerűsége költészetünk történetében abban áll, hogy a költői életrajz egy kulcsfontosságú fejezete az anagógé eszközeivel élve (az üdvtörténetisével) mutat túl önmagán egy teljesebb értelem felé.

A Verso 2021/1 szerzői

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES (1986): irodalomtörténész

B. KOVÁCS PÉTER (1994): a PTE BTK osztatlan magyar–történelem tanár szakos hallgatója

HERNÁDY JUDIT (1989): a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója

SZOLYKA HAJNALKA (1993): a DE IDI harmadéves doktorandusza

PÁLFY ESZTER (1989): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi tanársegédje

BALÁZS-HAJDU PÉTER (1978): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi adjunktusa

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK